

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

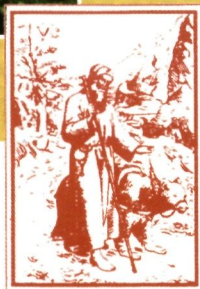
HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.voet@compaqnet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : maud.bonnevie@skynet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Cover: De nog oorspronkelijk houten roltrappen in de voetgangerstunnel onder de Schelde in Antwerpen (foto O. Pauwels)

Abonnementen-voorwaarden 2005

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP's betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2005". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, L. Tack,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, J. Gijselincx, E. Hofkens,
C. Metdepenninghen, M. Michiels, G. Plomteux,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Joris Scheers
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

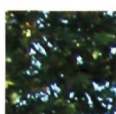
- 5** Het domein Roosendaal in Sint-Katelijne-Waver
Ivo Adriaenssens

- 28** De bouw van twee tunnels onder de Schelde te Antwerpen (1931-1933)
Dirk Fredrix

- 55** Een hedendaagse paradox...
Woning en privé-museum Urvater (1959-1960)
André Jacqumain, architect
Luc Verpoest en Inge Bertels

- 64** Summary

**"CEPRO", DE NIEUWE NAAM
VOOR EEN HISTORISCHE
TRADITIE.**

*Gebruiksklare pleistermortels
op basis van zuivere,
natuurlijk hydraulische kalk.*

Kasteel te Wannegem - Lede

*Traditionele kaleimortel
"Cepromill" op basis van
zuivere, natuurlijk
hydraulische kalk.*

Verrebeekmolen te Brakel

*Kalkverf "Fresco" op basis van
geselecteerde vette luchtkalk en
inerte pigmenten.*

Bijgebouwen, Klein Seminarie te Sint-Niklaas

*Voeg- en metselmortels, basispleisters, afwerkpleisters,
zoutbestendige, vochtregulerende en isolerende pleistersystemen.
Traditionele afwerkingen: Marmorino, Arriccio, Silicato,
Silicaatverf...*

P.E.C. INTERNATIONAL nv

Voor informatie over onze Cepro producten
of projectadvies, neem vrijblijvend contact op:

Tel.: 03/776.84.39

Loof de Heer...

De vloerverrijzenis bestaat.

Een oude natuursteen- of terracottavloer
en een versleten parket zijn niet verloren.
Solar nv renoveert vloeren en parket
zonder breken. Het resultaat is vaak beter
dan nieuw en toch blijven de kosten be-
perkt tot een fractie hiervan.

Solar nv beschikt over het
gespecialiseerde vakmanschap en
hoogstaande technologie om uw vloer
opnieuw in haar oorspronkelijke staat te
brengen of te reanimeren met behoud van
het historisch aspect.

Natuursteen-, terracotta- en parketvloeren...

mat geworden, beschadigd, loopsporen, ...

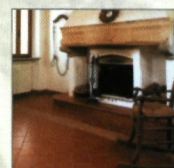
Wij brengen het verleden met glans terug !!

BEL nu 03-766.11.66

Solar^{n.v.}

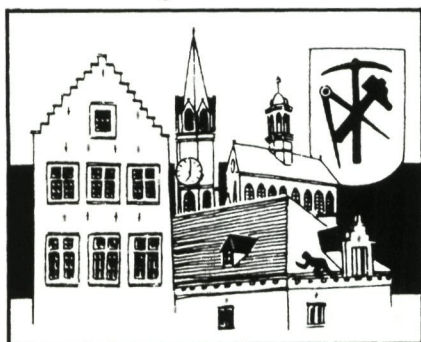
Steengoed in gebouwenzorg

slijpen - schuren - herpolijsten - kristalliseren - restaureren
van natuursteen-, terracotta- en parketvloeren - wanden - trappen

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

E-mail: moreels.nv@belgacom.net

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

Generiek

Na Mechelen de merkwaardigste plaats in de omgeving

Wat eraan voorafging is klassiek: een riante cisterciënzerinnenabdij in Sint-Katelijne-Waver, plundering en sloop tijdens de godsdienstoorlogen, heropbouw en nabloei, opheffing en ontmanteling tijdens het Franse bewind. Een weelderige, kalkminnende stinsenflora getuigt tot op vandaag van de verdwenen 'stenen huizen', al heeft *Roosendael* zijn huidige uitzicht grotendeels te danken aan de lusttuin van Emilie de Meulenaer en het latere landschapspark.

Heden een centrum voor jeugdverblijf, worden de initiatieven tot duurzaam en integraal beheer van het domein geconfronteerd met een niet onaardig kluwen van decreten: Ruimtelijke Ordening, Natuurbehoud, Monumenten- en Landschapszorg, Bossen, Openluchtrecreatie, Toerisme, Jeugdwerk, Milieu en VLAREM hebben er elk hun zeg.

Een spinnenweb dat Ivo Adriaenssens onverstoorbaar ontrafelt.

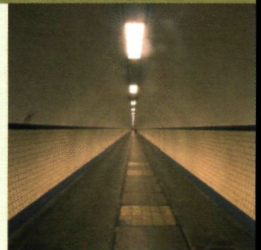

IMALSO, Franki, Foraky et alii

In tegenstelling tot de rechter Scheldeoever, waar de geslechte Spaanse vesten in Antwerpen halverwege de 19de eeuw een forse stadsexpansie genereren, blijft de ontsluiting van de natte weilanden op Linkeroever voor utopische plannenmakers nog decennia lang een brug te ver.

Pas in 1929, gesterkt door het succes van de gloednieuwe New Yorkse *Holland Tunnel*, ligt met de oprichting van de *Intercommunale Maatschappij van de Linker Scheldeoeveren* de toewijzing van de werken, in 1930, aan de *Compagnie Internationale des Pieux armés Frankignoul*, de bouw van een dubbele tunnel onder de Schelde binnen handbereik. Het technische wonder blijkt ruim 70 jaar na de inhuldiging nog maar weinig aan doeltreffendheid, laat staan aan charme te hebben ingeboet, al raakte het constructief concept tegen de verwachtingen in reeds in de jaren '50 achterhaald.

Het relaas door Dirk Fredricx van een *blind date* met *happy end*.

Le temps d'un soupir

Architectuurcritici spaarden hun lovende bewoordingen niet, verloren zichzelf voorwaar in geveugelde superlatieven, geconfronteerd met zoveel onnoemelijk moois. Het brutalistisch, 'anachronistisch' labyrint dat architect André Jacqumain in de nadagen van *Expo 58* voor de kunstverzameling van Bertie en Gigi Urvater als een voldongen meesterwerk inschreef in de glooiingen van Sint-Genesius-Rode, bleek een adembenemend ... vuurwerk.

Behielden de woning en omgevende tuin in de huidige onderkomen staat hun originele *grandeur*, of verwerden ze tot "*une architecture quasi banale*"?

Een dilemma waar Luc Verpoest en Inge Bertels ondubbelzinnig op antwoorden.

Ivo Adriaenssens

HET DOMEIN ROOSENDAEL IN SINT-KATELIJNE-WAVER

►
Het gerestaureerde
poortgebouw
(foto O. Pauwels)

In de talrijke werkdocumenten en studies over het domein Roosendael wijst meer dan één auteur erop dat de plattegrond van de vroegere abdij in kaart te brengen zou zijn via de groeiplaatsen van het zeldzame groot glaskruid, een plant die uitstekend gedijt op de kalkmortel van ondergrondse bouwresten. Deze vaststelling is meteen de kortst mogelijke synthese van wat dit domein bijzonder maakt. Integraal beheer van bouwkundig en natuurlijk erfgoed met een actuele bestemming is een enorme uitdaging.

Roosendael is een 17 hectare groot domein in Sint-Katelijne-Waver, sinds kort eigendom van de Stichting Kempens Landschap die borg staat voor een duurzaam beheer.

Westelijk grenst het gebied aan Walem, langs de noordzijde aan de Netedijk. Nagenoeg 800 jaar lang hebben cultuur en natuur zich er harmonieus ontwikkeld in een steeds intensere symbiose, in zoverre zelfs dat ze vandaag alleen nog samen bewaard kunnen worden, zo niet zullen ze beide verloren gaan.

Dit integrale behoud is echter geen sinecure, want het omgekeerde is ook waar: de zorg voor het ene bedreigt vaak het andere. Dat probleem rijst trouwens niet alleen in de onstuimige relatie tussen cul-

▲ NGL-kaart 23/3-4
Boom-Mechelen uit-
gegeven in 1964-
1981 en herzien
in 1977-1978
(detail)

tuur en natuur. Ook binnen elke discipline op zich moeten voortdurend keuzes worden gemaakt, bijvoorbeeld tussen diverse bouwperiodes of tussen restauratie van het landschapspark en een – vanuit natuurbehoud bekeken even interessant – minimaal beheer. Wat bewaren? Wat restaureren? Wat ontsluiten? Alleen met regels kom je er niet uit.

Op Roosendaal komen al die uitdagingen samen en worden ze nog ingewikkelder omdat uiteraard ook rekening dient gehouden met het actuele gebruik dat de maatschappelijke integratie en de instandhouding van het aanwezige erfgoed helpt realiseren.

Een fijnmazige regelgeving voor alle aspecten van het domeinbeheer heeft een belangrijk en noodzakelijk sturend effect. Onvermijdelijk ontstaan echter ook conflicten tussen die regels. Deels heeft dat te maken met een nog onvoltooide doorwerking van het integrale denken tot in de regelgeving, deels met de onmogelijkheid om dat ideaal volledig te realiseren: regels beogen het algemene belang en kunnen per definitie niet elk individueel probleem oplossen. De visie van en het overleg tussen alle betrokkenen moeten daarom uitkomst bieden. En dat is precies wat hier voortdurend gebeurt.

Roosendaal is een case – niet uniek, maar voor andere beheerders en gemeenten wel voldoende exemplarisch om even stil te staan bij de praktijk van het integrale beheer dat de Stichting Kempens Landschap samen met de vzw Roosendaal uitwerkt.

TWEE ABDIEN

Om Roosendaal te begrijpen, is een kort historisch overzicht noodzakelijk. Het domein ontleent zijn ontstaan en naam aan de cisterciënzerinnenabdij die hier tussen 1221 en 1228 werd gesticht. Het initiatief daartoe moet wellicht worden gezocht bij Gillis Berthout, heer van Berlaar en Geel. De abdisen waren in elk geval nog tot 1352 afkomstig uit de familie Berthout.

Gedurende de eerste eeuwen verwierf de abdij door schenking of aankoop diverse goederen en voorrechten, niet alleen in de onmiddellijke nabijheid maar ook in Duffel, Berlaar, Itegem en Leffinge. Eind 15de, begin 16de eeuw bereikte Roosendaal een eerste grote bloeiperiode, die vooral onder de abdisen Christina Vranckx en Martha Van Baasrode gepaard ging met nieuwbouw en verbouwingen.

Van dat alles blijft bovengronds echter nauwelijks iets over. De godsdienstoorlogen gingen immers allerminst voorbij aan Roosendaal. Tussen 1566 en 1580 werd de abdij diverse malen geplunderd en onder het calvinistische bewind (1580-1585) volledig afgebroken.

De zusters, die zich in 1579 hadden teruggetrokken in hun Mechelse refugie, vluchtten uiteindelijk naar Duitsland en keerden slechts in 1585 terug naar Mechelen. De definitieve heropbouw van het verwoeste klooster startte pas in 1648, onder Abdis Joanna van Lathem (1639-1662). En het zou nog tot 1660 duren voor de zusters opnieuw hun intrek konden nemen in Roosendaal. In 1673 was de basisstructuur van de nieuwe abdij zo goed als

► Ingekleurde vogel-
perspectieftekening
op de abdij
omstreeks 1720
(foto S. Dewickere)

◀ Aquarel van J.B. De Noter met een zicht op de abdij vanaf de Nete (foto S. Dewickere)

voltooid. Het was een complex in barokstijl, met eromheen de ringgracht die nog grotendeels bestaat.

De 18de eeuw zou een nieuwe bloeiperiode worden waarin nog diverse gebouwen werden toegevoegd, zoals het Poortgebouw (1777) en het Koetshuis (1781). Graaf de Ferraris, onder wiens leiding in die periode de Oostenrijkse Nederlanden in kaart werden gebracht, noemde Roosendaal "na Mechelen de merkwaardigste plaats in de omgeving." De kloostergemeenschap bezat omstreeks 1790 meer dan 1000 ha gronden en verpachtte in Sint-Kate-

lijne-Waver alleen al een tiental boerderijen. Dat hoogtepunt van rijkdom en macht ging echter onmiddellijk vooraf aan het definitieve einde van de abdij. In 1797, onder het Franse bewind, werden de religieuzen voorgoed verdreven.

BUITENGOED

Nog datzelfde jaar werd Roosendaal verkocht aan Pierre de Meulenaer, een Antwerpse opkoper van verbeurdverklaarde kerkelijke goederen. De Meulenaer liet het complex grotendeels slopen om het te gelde te maken als bouw materiaal. Slechts enkele bouwwerken bleven bewaard: het monumentale Poortgebouw, het zogenaamde Pesthuis, het Koetshuis, een deel van de ommuring, een deel van het abdissenkwartier, enkele bruggetjes, de ringgracht, waterputten en kleine artefacten, waaronder het voetstuk van een crucifix uit 1775.

Emilie, een dochter van de Meulenaer trouwde in 1816 met Jean de Knyff, die een lusttuin aanlegde op de plaats waar de abdijgebouwen hadden gestaan. Eveneens in die periode werd het Pesthuis verbouwd tot orangerie. Daardoor kreeg het zijn 'twee gezichten': enerzijds de 19de-eeuwse classicistische zuid- en westgevels, anderzijds, in Vlaamse renaissancestijl, de 16de-eeuwse en noord- en oostgevels met het torentje.

▼ Detail uit de Ferrariskaart 1771-1778

► De gerestaureerde zuid- en oostgevel van het pesthuis met op de voorgrond de monumentale gewone plataan met zeven meter stamomtrek (foto O. Pauwels)

► De gerestaureerde noord- en oostgevel van het pesthuis weerspiegelen zich in de walgracht (foto O. Pauwels)

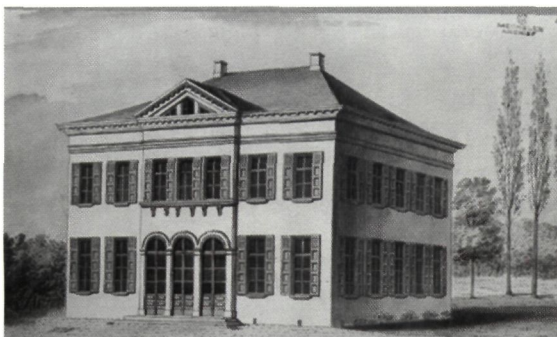

Over dat, nu beschermde en gerestaureerde Pesthuis doen nogal wat verhalen de ronde, maar wellicht strookt daar niet veel van met de historische realiteit. De naam is waarschijnlijk een vrij recent verzinsel. Wellicht heeft iemand in de jaren vijftig van de vorige eeuw gedacht dat het een infirmerie voor pestlijders kon zijn, omdat het gebouwtje wat apart staat. Ook de verklaring als zou de naam Pesthuis voortkomen van pistorijs – pistors is Latijn voor bakker – klopt wellicht niet. De omschrijving 'pistorijs' komt elders inderdaad vaker voor als synoniem voor bakkerij, maar het probleem is dat niet kan worden aangetoond dat het Pesthuis ooit een bakkerij was. Alles wijst er integendeel op dat de bakkerij zich elders op het domein bevond.

De lusttuin groeide in de tweede helft van de 19de eeuw uit tot een park in landschappelijke stijl. Aan die inrichting, die grotendeels het gebied beslaat waar voordien de abdij had gestaan, dankt het domein vandaag nog zijn verscheidenheid aan bomen en zeldzame planten en ook de als monument beschermde ijskelder die volledig intact is gebleven.

Baron van Reynegom de Buzet, eigenaar van het domein tussen 1872 en 1881, verbouwde het abdissenkwartier tot een classicistisch kasteeltje, dat echter niet lang zou bestaan. Dit zogenaamde Château de Roosendaal werd bij het begin van de Eerste Wereldoorlog ingenomen door Duitsers en daarop door Belgische soldaten vanuit Waarloos in brand geschoten. De puinhoop bleef liggen tot er in de jaren negentig van de vorige eeuw op deze plek opgravingen begonnen naar sporen van de abdij.

▼
Het classicistisch
'Château de
Roosendaal' brandde
af tijdens de
Eerste Wereldoorlog
(stadsarchief
Mechelen)
(foto S. Dewickere)

▲
De cottage uit
1919-1920 staat
op de grondvesten
van het vroegere
gastenkwartier
(foto O. Pauwels)

De familie Pirard, die het domein in bezit had vanaf 1881, bouwde in 1919 - 1920 het huidige Landhuis op de grondvesten van het vroegere gastenkwartier. Ten westen van die 'cottage' bevindt zich tegen een oude muur nog een prachtige druiven-serre die dateert van 1891.

De laatste eigenares, Marguerite Pirard, gebruikte het Landhuis nog vele jaren als buitenverblijf. Ze kwam er echter steeds minder en dat had verwaarlozing tot gevolg. Het park verwilderde en sommige gebouwen raakten in verval. Zo werd het Pesthuis na de Tweede Wereldoorlog herschapen tot een bouwval, nauwelijks meer dan een ruïne.

▼
De gerestaureerde
druivenserre uit
1891 is opnieuw
in gebruik genomen
(foto O. Pauwels)

EEN RAADSELACHTIGE IJSKELDER

Midden in het oostelijke parkgedeelte, op de plek waar ooit de abdijkerk stond, bevindt zich nu een ijskelder. Helemaal volgens de regels van de kunst is de toegang op het noorden georiënteerd. Na een eerste, dalend deel van zowat 2 meter, maakt de gang een knik van 45° in oostelijke richting en loopt dan over een lengte van 6 meter breder uit. Mogelijk is dit deel een overblijfsel van de voormalige abdij. De toegang tot de bijenkorfvormige ijskuip bevindt zich

aan de rechterkant van de gang. De kuip heeft een gemetseld koepelgewelf en een – zeldzaam – achthoekig grondplan met een maximale diameter van 3,70 m ter hoogte van de drempel. De totale diepte bedraagt ongeveer 2,50 m. Aangezien de bodem uitgebrouwen werd, is het onduidelijk of er een afvoersysteem voor smeltwater was.

Door een gat in het metselwerk van de gang is vast te stellen dat de muur op die plaats twee steenlengtes dik is. Of dit ook geldt voor de rest van de constructie is niet zeker.

Wanneer de kelder werd gebouwd, blijft eveneens een raadsel. Sommige delen zijn mogelijk restanten van een gang en of een crypte onder de abdijkerk. Het kan echter ook zijn dat de ijskelder in de 17de eeuw, tijdens de bouwcampagne voor de tweede abdij, is opgetrokken met recuperatiemateriaal van de eerste abdij. Een ijskelder bij een abdij was in die tijd immers niet uitzonderlijk. Gezien de ligging – op de plaats van de vroegere kerk en met de toegang op een heuvel – is de kans echter het grootst dat de kelder 19de-eeuws is, zij het mogelijk met gebruikmaking van oudere ondergrondse delen. Helaas bestaan er geen geschreven bronnen die dit raadsel oplossen. Opgravingen zouden ongetwijfeld meer duidelijkheid brengen, maar die zijn zo goed als onmogelijk omdat ze enkele monumentale bomen zouden beschadigen. Tot nader order bewaart de ijskelder van Roosendaal dus zijn geheim.

De ijskelder ligt in het oostelijke parkgedeelte op de plek waar ooit de abdijkerk stond (foto O. Pauwels)

JEUGDVERBLIJFCENTRUM

In 1959 maakte Marguerite Pirard het domein bij testament over aan het Groot Seminarie van Mechelen. Ze stelde daarbij dat het Landhuis moest dienen als “une maison de campagne pour séminaristes”.

Aangezien het aantal seminaristen toen reeds sterk afnam, volstond die functie echter niet voor een exploitatie die het behoud van het domein kon waarborgen. Daarom werd vrij snel beslist deze bestemming ruim te interpreteren.

Scholen en jeugdverenigingen kunnen op Roosendaal terecht voor bos- en plattelandsklassen, bezinningsdagen en vakantie- en weekendkampen (foto O. Pauwels)

Sinds 1960 is Roosendaal een jeugdverblijfcentrum. Vooral schoolgroepen en jeugdverenigingen kunnen er terecht voor bos- of plattelandsklassen,

beziningsdagen, vakantie- of weekendkampen en recenter ook voor een ‘abdijdag’ rond het erfgoed van de site of voor de Open Monumentenmaandag.

Daarnaast zoeken ook steeds meer dag- of verblijfstoeristen, wandelaars en fietsers er in groep of individueel verpozing en zachte recreatie. Er is mogelijkheid tot kamperen, tot overnachting in trekkershutten en in diverse gebouwen: het Landhuis, het wellicht 19de-eeuwse Hoeveke, de Hooizolder en straks, na de restauratie, ook het Koetshuis.

Voor een hapje of een drankje kan men terecht in de Schuur.

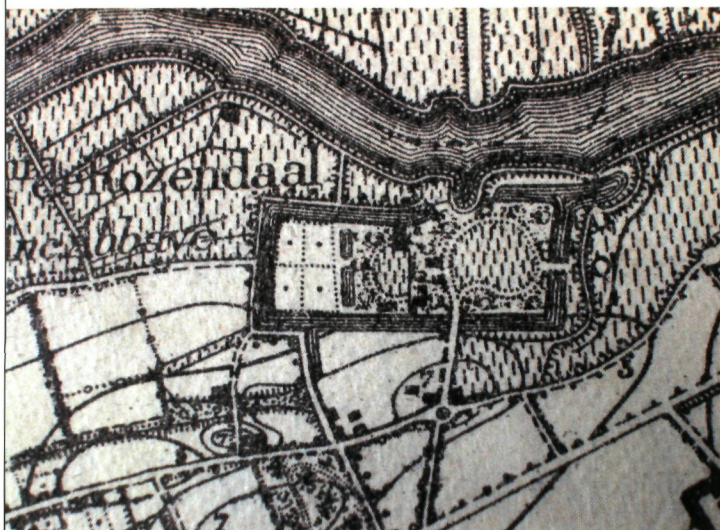
▲ De militair-topografische kaart, opgemeten in 1864 en uitgegeven in 1873

HET 'PARK' IN KAART

Roosendaal dankt veel van zijn aantrekkingskracht aan de parkachtige allures waarmee het domein natuur, landschap en monumenten harmonieert. Die aanleg heeft een eigen geschiedenis die vooral af te lezen is uit het beschikbare kaartenmateriaal.

Omstreeks 1841 is er in de legger van het Primitief Plan van het Kadaster voor het eerst sprake van een lusttuin. Ze bevindt zich binnen de grachten ten oosten van het huidige Landhuis en het Koetshuis. Uit onderzoek naar de leeftijd van de belangrijkste bomen blijkt dat deze tuin is aangelegd tussen 1830 en 1840. De oudste bomen zijn immers 160 tot 170 jaar oud.

▼ De militair-topografische kaart uit 1902 gaat terug op een origineel uit 1895

▲ De militair-topografische kaart uit 1936 bevat gegevens uit 1930

Omstreeks 1865 wordt de lusttuin westelijk fors uitgebreid, zowel achter het Koetshuis tot aan de tussengracht, als buiten de zuidelijke gracht, links van de poort.

Deze toestand blijkt uit de kaart van militair-topografische kaart, opgemeten in 1864 en uitgegeven in 1873. Het park bestaat dan uit drie open grasvelden, afgeboord met struiken en bomen. Het grondplan is dat van een park in landschappelijke stijl, met kronkelende paden rondom de grasvelden. Het is onduidelijk waarom de polderweide rechts achter de poort niet mee is opgenomen in het park.

De herdruk uit 1902 van de militair-topografische kaart, maar teruggaand op een origineel uit 1895, toont dat het stuk buiten de grachten toen alweer niet meer bij het park behoorde. Op deze kaart is ook te zien dat het tracé van het wandelpad ten oosten van het huidige Landhuis grotendeels overeenstemde met het huidige. De dubbele grachten rondom de polderweide waren in 1891 gedempt, zodat alleen de eigenlijke ringgracht overbleef.

De militair-topografische kaart uit 1914 toont het park nogmaals anders. Van de drie oorspronkelijke 'vleugels' is enkel het perceel ten oosten van het Landhuis overgebleven, maar met nieuwe paden. In de zuidwestelijke hoek binnen de grachten heeft een vroegere boomgaard nu een parkaanleg gekregen. Vandaag vinden we daar nog een laatste van oorspronkelijk drie amberbomen.

▲ Op de stafkaart
1:10 000 Boom-
Mechelen uit 1964
is de aloude haven-
geul van de abdij
nog ingetekend.
Zij verdween ten
gevolge van dijk-
werken langs de
Nete

Weer een andere parkaanleg is te zien op de militair-topografische kaart van 1936, met gegevens van 1930. Het padenpatroon is eens te meer veranderd en het kleine stukje park in de zuidwestelijke hoek is uitgebreid. In het huidige reservaat zijn de grenzen van dit parkdeel nog zichtbaar. Van de verdwenen tussengracht in dat gebied blijft slechts een vijvertje over. Nog duidelijker dan op de vorige kaart is hier ook de serre aangeduid.

Op de stafkaart Boom-Mechelen van 1964 zijn geen paden ingetekend, maar de huidige parkvorm is herkenbaar. Het is ook de laatste kaart waarop de havengeul van de vroegere abdij nog zichtbaar is. Die verdween naar aanleiding van dijk aanpassingen langs de Nete. Ten westen van het Landhuis is het huidige parkbos aangegeven. Het nog bestaande wandelpad in dat natuurreservaat staat eveneens op deze kaart.

HET GEHEEL IS MEER DAN DE DELEN

Het voorafgaand, uiterst beknopt, historisch overzicht schetst reeds een eerste beeld van wat Roosendaal vandaag aan bouwkundige, landschappelijke en natuurlijke waarden te bieden heeft. Door koppeling van die waarden aan een bestemming die het erfgoed in een hedendaagse maatschappelijke context plaatst, kan het domein in zijn volle verschei-

denheid en samenhang worden benut. Tegelijk zorgt dat nuttige gebruik ook wel voor druk op monumenten en natuur, maar een duurzame en integrale visie voorkomt echte problemen.

Het beheer is er zich bovendien sterk van bewust dat behoud, ontwikkeling en ontsluiting niet alleen betrekking hebben op het materiële maar ook op zijn betekenis. Ook daarom moet het domein in zijn samenhang worden bekeken en beheerd. Het dankt zijn eigenheid en betekenis immers aan de gelaagdheid en verstrengeling van wat er gedurende acht eeuwen tot ontwikkeling of verval kwam.

Tot slot kan er aan het geheel geen afbreuk worden gedaan omdat het gelijktijdig deel uitmaakt van diverse historische en actuele contexten. Het draagt de littekens van belangrijke episodes uit de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden, het maakt deel uit van het Europese netwerk van cisterciënzer abdijen, het is een knooppunt van toeristische routes waarin natuurbeleving, -educatie en zachte recreatie centraal staan, het hoort thuis in het ecologisch en landschappelijk geheel van de Netevallei.

Het bovenlokale belang van de cultuurhistorische waarden en de natuurwaarde wordt ook bevestigd door het feit dat de hele site als landschap is beschermd (1967) en op het Gewestplan deels als natuurreservaat, deels als natuurgebied werd ingekleurd (1976).

In 1987 werden de Poort en de ommuring, het Koetshuis, het Pesthuis en de ijskelder als monument beschermd. Behalve de restauratiepremies van de afdeling Monumenten en Landschappen, wijzen nu ook Europese subsidies op het bovenlokale belang van de site.

Die ruime en veelzijdige waardering wordt eveneens onderstreept door de subsidies van Toerisme Vlaanderen en van de Dienst Jeugd en Vorming, administratie Cultuur van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

TEGENSTRIJDIGE REGELS

De grote uitdaging in de nagestreefde integrale benadering is, zoals gezegd, een beheer tot stand te brengen dat het behoud, de verdere ontwikkeling en ontsluiting van zowel het gebouwde als het natuurlijke patrimonium mogelijk maakt. Dit kan alleen in een open dialoog en met wederzijds begrip vanwege de respectieve belangenbehartigers. Nog motiverender is ongetwijfeld het inzicht dat de cultuurhistorische, landschappelijke, natuurlijke en

WIE IS WIE OP ROOSENDAEL?

Het domein is sinds 2004 eigendom van de vzw Stichting Kempens Landschap. Het beleid wordt gevoerd in nauwe samenwerking met de vzw Roosendaal die instaat voor de dagelijkse werking.

De *Stichting Kempens Landschap* is een vzw die in 1997 werd opgericht vanuit de provincie Antwerpen, samen met 42 Kempense gemeentebesturen. Het doel is: "de verwerving, bescherming, de valorisatie en het gebeurlijk herstel van leefmilieu, landschap, natuur- en cultuurpatrimonium in de provincie Antwerpen. De vereniging streeft hierbij naar het instandhouden, het bevorderen en verbeteren van de natuurlijke omgeving en de cultuurelementen die door hun vorm en/of ligging de waarde van het landschapsbeeld verhogen."

Erg belangrijk in dit verband is de multidisciplinaire aanpak. Het landschap is immers niet alleen natuur, maar ook bebouwing en allerlei functies. Of om het met de definitie van het decreet van 16 april 1996 op de bescherming van landschappen te zeggen: "een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen".

Dat alles vraagt een geïntegreerd beheer en juist daarin maakt de Stichting Kempens Landschap zich sterk. Als organisatie kan ze voor Vlaanderen zelfs uniek en exemplarisch worden genoemd. Het is geen

natuur- of monumentenvereniging maar een landschapsvereniging. Daarmee vult ze een hiaat op voor wat betreft de landelijke landschapsproblematiek in zijn veelomvattendheid.

De *vzw Roosendaal* werd opgericht in 1981 met als doelstelling het legaat van Marguerite Pirard op een eigentijdse manier in te vullen. In 1984 kreeg de vzw het grootste deel van het domein voor 40 jaar in erfpacht.

De algemene doelstelling van de organisatie werd vertaald in drie punten:

- de inrichting en de exploitatie van het Jeugdverblijfcentrum;
- de instandhouding van het gebouwde patrimonium;
- de instandhouding van het waardevol park- en natuurgebied.

In 1986 werden deze doelstellingen uitgebreid met het toegankelijk maken van het domein voor het publiek.

Sinds 2002 zijn de doelstellingen verder gepreciseerd. Het hoofddoel is nu: "het instandhouden, het beheren en het ontsluiten van het cultuurhistorisch bouwkundig, landschappelijk en natuurlijk patrimonium van het domein [...] volgens de bepalingen van een open-monumentenvereniging, zoals omschreven in het Besluit van de Vlaamse regering van 14 december 2001."

sociaal-educatieve elementen elkaar kunnen versterken.

Op Roosendaal werd die dialoog niet aan het toeval overgelaten. Er werd een multidisciplinaire werkgroep Cultuur en Natuur opgericht met als taak een inventaris op te maken van de problemen en daar oplossingen voor uit te werken waarin alle benaderingen tot hun recht komen. Die werkgroep groeide met de jaren en bestaat nu uit de schepen van Ruimtelijke Ordening, ambtenaren van de gemeentelijke dienst Ruimtelijke Ordening, een lid van de werkgroep voor het Gemeentelijk Natuurontwikkelingsplan (GNOP), een medewerker van Natuurpunt, een restauratiearchitect, een ruimtelijk planner, twee landschapsarchitecten en verte-

genwoordigers van de vzw Stichting Kempens Landschap en van de vzw Roosendaal.

De directe aanleiding voor de oprichting van deze werkgroep was de opmaak, door de gemeente Sint-Katelijne-Waver, van een Bijzonder Plan van Aanleg voor Roosendaal. Het samengaan van cultuur en natuur veronderstelt immers meer dan een constructieve dialoog. De resultaten moeten uiteraard passen binnen de regelgeving. In de praktijk van Roosendaal is dat echter geen eenvoudige opgave. De waarden en het gebruik van het domein raken diverse beleidsgebieden die elk hun eigen wetten, decreten, uitvoeringsbesluiten en reglementen hebben. Het domeinbeheer heeft zo te maken met de decreten op de Ruimtelijke Ordening, Natuurbe-

houd, bescherming van de Landschappen, bescherming van Monumenten, het Bosdecreet, het decreet op de Openluchtrecreatieve verblijven, op het Toerisme voor Allen, op het Jeugdwerk, het Milieuvergunningsdecreet en VLAREM.

Soms rijst daarbij het probleem dat de voorschriften niet op elkaar afgestemd zijn, wat er zelfs toe kan leiden dat het naleven van de ene regel de overtreding van een andere tot gevolg heeft.

Een belangrijk knelpunt in verband met ruimtelijke ordening was tot voor enige tijd dat zelfs beschermde gebouwen in natuurgebied zonevreemd waren. Aan die regeling was een vergunningsbeleid gekoppeld dat met de jaren strikter werd. Beheerder Paul Van Schoors herinnert zich nog goed dat een renovatie en uitbreiding van het (niet-beschermde) Landhuis in 1983 probleemloos werd vergund. Hoewel Roosendaal op het Gewestplan Mechelen al sinds 1976 was ingekleurd als natuurgebied en grotendeels zelfs als natuurreservaat, bleek het argument dat er geen bomen zouden sneuvelen afdoende. Bij de toevoeging van een veranda in 1989 ontstond al meer discussie, maar voor de restauratie van het beschermde Pesthuis in 1994, kreeg Roosendaal aanvankelijk een njet van Ruimtelijke Ordening, ook al was het dossier goedgekeurd door Monumenten en Landschappen. De stelling luidde dat de ruïne zonevreemd was. Daarom kon geen vergunning worden verleend voor de heropbouw. Uiteindelijk is de restauratie toch doorgegaan op basis van een interpretatieverschuiving. De heropbouw werd bij nader inzien beschouwd als een herstelling en dat kon wel aangezien daarvoor geen bouwvergunning nodig was.

Aan deze toestand van rechtsonzekerheid die – niet alleen op Roosendaal – bedreigend werd voor het bouwkundig erfgoed, is tussen 1999 en 2003 een einde gekomen dankzij diverse wijzigingen van het decreet op de Ruimtelijke Ordening. Nu kan wel vergunning worden verleend voor “het verbouwen, het herbouwen op dezelfde plaats binnen het bestaande bouwvolume, of het uitbreiden met maximaal 20 % van het bestaande bouwvolume van een bestaand vergund gebouw dat definitief beschermd is als monument.” Ook functiewijziging is mogelijk voor een beschermd monument “voor zover de voortzetting van de vroegere functie onmogelijk blijkt of een duurzame leefbaarheid van het gebouw niet garandeert en de nieuwe functie de erfgoedwaarde ongeschonden laat of verhoogt.” (art. 195bis, decreet van 21 november 2003). Toch volstond deze wijziging niet voor Roosendaal.

Sommige niet-beschermde gebouwen, zoals het Landhuis, zijn essentieel voor de werking maar moeten dan ook voldoen aan regels inzake brandveiligheid en hygiëne. Ook daarvoor zijn op termijn verbouwingen noodzakelijk. Vergunning daarvoor zou echter onmogelijk zijn zonder het vermelde BPA.

(Van een Ruimtelijk Uitvoeringsplan was nog geen sprake aangezien er op dat moment nog geen Gemeentelijk Ruimtelijk Structuurplan was goedgekeurd. De opstelling van dat structuurplan zou in Sint-Katelijne-Waver min of meer parallel lopen met die van het BPA.)

Daarnaast was er nog een reden waarom de gemeente – in nauwe samenwerking met de toen reeds betrokken vzw Stichting Kempens Landschap en de vzw Roosendaal – haar schouders zette onder het integrale beheer van het domein. Het Seminarie van het Aartsbisdom Mechelen zag de ondersteuning van de vzw Roosendaal niet meer als een kerntaak en kondigde aan het domein te willen verkopen. Hierdoor ontstond enige bezorgdheid over het voortbestaan van de karakteristieke eigenschappen en dan vooral van de sociaal-culturele bestemming, ook al bleef die nog tot 2024 gewaarborgd door een erfpachtovereenkomst met de vzw Roosendaal. Een juridische verankering van de waarden en de bestemming in een BPA leek de enige duurzame garantie, aangezien toen nog niet vaststond dat de Stichting Kempens Landschap de nieuwe eigenaar zou worden.

BIJZONDER PLAN VAN AANLEG

Het BPA had tot doel de bestemmingen die het Gewestplan Mechelen aan het domein gaf, te herdefiniëren en te verfijnen zodat de bestaande waarden en gebruikswijzen integraal behouden en ontwikkeld konden worden.

Het werd op 6 oktober 2003 goedgekeurd door de gemeenteraad van Sint-Katelijne-Waver en op 16 januari 2004 door de Vlaamse overheid. Voor een goed begrip zij opgemerkt dat het BPA geen vrijbrief is. Het bepaalt alleen mogelijke bestemmingen en toegelaten werkzaamheden. Voor de effectieve aflevering van een vergunning wordt het advies ingewonnen van de diverse Vlaamse administraties, bevoegd voor Natuurbehoud en -ontwikkeling, Monumenten, Landschappen en Archeologie, Bossen en Groen.

ROOSENDAEL EN DE NATUUR

► Een van de fraaiste doorkijken vertrekt vanaf de 'cottage' in oostelijke richting (foto O. Pauwels)

Vanuit het oogpunt van natuurbehoud bekeken, is Roosendael op twee manieren belangrijk: als onderdeel van een groter natuurgeheel, in het bijzonder de Netevallei, en op zich als unieke biotoop met ruïnes, open water, oude bomen, riviergrasland, een donk en een befaamde collectie 'stinsenplanten' (zie verder).

Roosendael moet dus om te beginnen worden gezien als een deel van een groter, aaneengesloten of aan elkaar te sluiten natuurgeheel. Samen met bosrestanten, parkgebieden en beekvalleien versterkt het de natuurlijke structuur van de Netevallei. Het domein valt trouwens nagenoeg integraal binnen de 'Grote Eenheid Natuur Netevallei'. Dat GEN, waarbinnen strikte regels maar ook ondersteuningsmaatregelen voor het natuurbehoud gelden, maakt op zijn beurt deel uitmaakt van het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN). Roosendael en de omliggende natuur sluiten bijvoorbeeld aan op het gebied van de oude spoorwegberm Mechelen-Antwerpen, die nu een ecologische structuur van bovenlokaal belang is. Ook ligt het domein vlakbij het Fort van Walem. Op die manier vormt het voor fauna en flora als het ware een

stapsteen in dat ecologisch netwerk. Het beheer van het individuele domein (en van de direct aansluitende gebieden) moet dus altijd oog hebben voor die relatie.

Deze visie wordt dan ook weerspiegeld door de 'aanzet tot natuurbeheersplan' die Natuurpunt opmaakte voor Roosendael en waaruit hier enkele belangrijke lokale kenmerken worden geciteerd.

- Ruïnes zijn belangrijk voor muurvegetaties en zon- of schuilplekjes voor koudbloedigen (vooral insecten); de ijskelder huisvest vleermuizen.
- Open water is in een riviervallei belangrijk als rust- en jaagplaats voor watergebonden organismen. Elders in de onmiddellijke omgeving zijn deze mogelijkheden vrij schaars.
- Oude bomen, boommonumenten eigenlijk, zijn zeer waardevol. Vaak vormen spleten, holten en gaten schuil- en broedplaatsen voor tientallen soorten. Ook in hun aftakelingsfasen zijn ze waardevol. Karakteristieke mossen, paddestoelen en ongewervelde dieren komen erop voor. Die laatste zijn op hun beurt belangrijk voor hogere dieren.

- Riviergrasland is een vorm van nat permanent grasland dat gekenmerkt wordt door een gevarieerd microreliëf, meestal een combinatie van menselijke begroeiing (vloeiweide) en natuurlijk ontstaan. Door dit microreliëf en het vrij natte karakter is het een ideaal foerageergebied voor steltlopers, eenden en andere vogels van natte open gebieden. Ook veel planten en insecten zijn specifiek aan deze biotoop gebonden. Deze rijkdom trekt vervolgens ook minder specifieke dieren aan.
- Op Roosendaal zelf behoren alleen de twee grote dreven tot de donk. Tussen de bomen is een open schrale grazige begroeiing het doel.
- De landschapswaarden van het park zijn overduidelijk en vragen om behoud en restauratie. Door kijken, ruïnes en reliëf dragen bij tot het unieke karakter.
- De stinsengroepen zijn deels beschadigd of zelfs verdwenen door betreding, roof, te vroeg maaien, aanleg van paden, aanplanting enz. Het huidige beheer heeft echter ook een positieve invloed op de uitbreiding van stinsengroepen in het algemeen. Roosendaal maakt als het ware reclame voor deze soorten door aan te tonen dat een tuin- of parkconcept uitgaande van wilde planten erg mooi kan zijn.

▼
 Daslook is hier een
 stinsenplant
 (foto O. Pauwels)

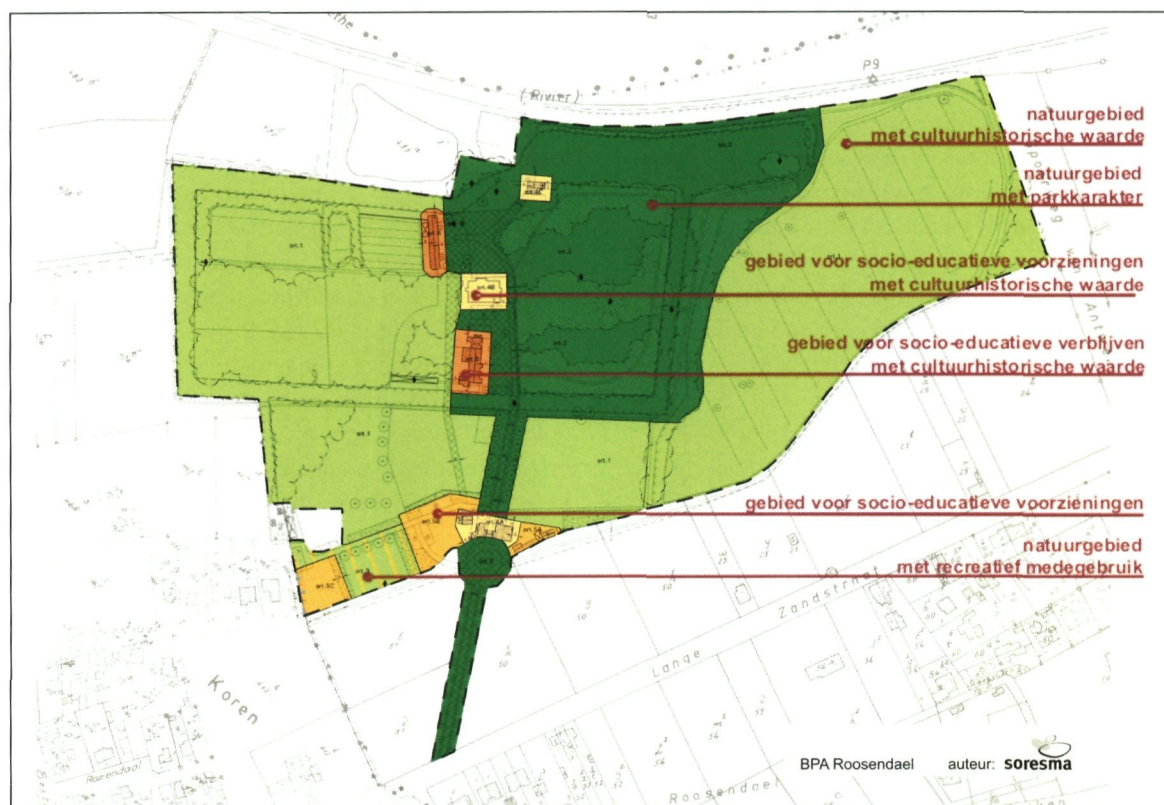

Het BPA deelt het domein op in zes deelgebieden met elk een eigen bestemming en regelgeving. Sommige regels gelden echter voor verscheidene deelgebieden. In essentie hebben ze ermee te maken dat inrichting, beheer, wijziging of onderzoek van natuur, landschap of bouwkundig erfgoed alleen kunnen als het ene het andere niet schaadt. Vandaar dat voor de meeste werkzaamheden een gemotiveerde aanvraag moet worden ingediend, bijvoorbeeld voor het wijzigen van de profielen van grachten, sloten en vijvers of het rooien of aanplanten van bomen. Dergelijke werkzaamheden moeten ook opgenomen zijn in een, door de bevoegde hogere overheid goedgekeurd natuur- of bosbeheersplan. Zo'n natuurbeheersplan wordt op dit ogenblik ontwikkeld.

Kenmerkend voor de gedetailleerde aanpak is de precieze omschrijving van wat in elk deelgebied wel en niet kan. Zo mogen in het *Natuurgebied met cultuurhistorische waarde* geen landbouwactiviteiten plaatsvinden, behalve agrarische beheersactiviteiten zoals het exploiteren van onbemeste weilanden en hooiweiden. Het is immers belangrijk dat die weiden blijven bestaan. In ditzelfde gebied zijn ook nauwelijks herbouw-, verbouw-, instandhoudings- en onderhoudswerkzaamheden mogelijk, maar wel aan de crucifix en de serre – geen van beide beschermde monumenten. Verboden is hier het aanplanten van niet-streekeigen of niet-standplaatsgebonden planten.

In het *Natuurgebied met parkkarakter* zijn de regels gelijkaardig maar er blijven meer mogelijkheden open inzake behoud en ontwikkeling van landschappelijke en cultuurhistorische waarden, waaronder de tuinarchitectuur. Wat toegelaten werkzaamheden voor instandhouding van gebouwen betreft, worden de ijskelder, de bruggen, waterputten, een fontein en een sluis uitdrukkelijk vermeld. Ook zijn er strikte regels voor het aanbrengen van informatieve bebording. Het aanplanten van niet-streekeigen of niet-standplaatsgebonden planten is hier wel toegestaan, als het tenminste niet om agressieve of overwoekerende soorten gaat.

In het *Natuurgebied met laagdynamisch recreatief medegebruik* worden ook werkzaamheden toegestaan die noodzakelijk zijn voor de toegankelijkheid van domein en gebouwen. Een uitdrukkelijk vermelde constructie met cultuurhistorische waarde is hier de ommuring. Van die in oorsprong 13de eeuwse muur is slechts een beperkt gedeelte overgebleven. Nog een kleiner stuk is helemaal origineel. Het grootste deel is in de loop der tijden heropge-

▲ Het Bijzonder Plan van Aanleg voor Roosendaal werd door de Vlaamse regering op 6 januari 2004 goedgekeurd (herkomst Studiebureau Soresma)

▼ De bakstenen boogbrug staat op de lijst van te restaureren constructies (foto O. Pauwels)

bouwd met hergebruik van verschillende in situ aanwezige soorten baksteen.

In dit gebied is de aanleg toegestaan van een speelterrein. Het begrip 'laagdynamisch' is duidelijk een beperking met het oog op het respect voor natuurwaarden.

Zulke restricties waren erg belangrijk voor de uiteindelijke goedkeuring van het BPA. Het zijn immers precies die details die maken dat het om een verfijning gaat en niet om een uitholling van het Gewestplan.

In het *Gebied voor socio-educatieve voorzieningen met cultuurhistorische waarde* betreft de specificiteit vooral de historische gebouwen, in combinatie met het bestaande gebruik van het domein. Zo wordt voor het Poortgebouw nauwgezet aangegeven dat het plaats biedt voor "een kleinschalig bezoekerscentrum, ontvangstruimten, tentoonstellingsruimten, technische en administratieve ruimten, een kleine cafetaria en ruimten voor ondersteunende activiteiten bij het jeugdverblijfscentrum." In de zone 'Kasteelruïne' is er plaats voor "de uitbouw van de archeologische site en tentoonstellingsruimte voor de in situ gevonden voorwerpen." "Het gebouw in de zone 'Pesthuis' biedt plaats aan één dienstwoning met administratieve ruimten als ondersteunende rol bij het jeugdverblijfscentrum."

In heel dit gebied speelt het BPA dus duidelijk in op het behoud en de ontwikkeling van de huidige gebruikswijzen. Het waarschuwt echter meteen ook dat de socio-educatieve voorzieningen in geen geval een verkeersgenererend effect mogen hebben. Evenmin mogen ze de natuurlijke en landschappelijke draagkracht van het gebied overstijgen of een waardevermindering van het bouwkundig erfgoed veroorzaken.

In het *Gebied voor socio-educatieve voorzieningen* geeft het BPA specifieke invulling aan de niet-waardevolle gebouwen. Voor de werking van het domein is dit belangrijk omdat niet-beschermde gebouwen binnen een natuurgebied normaal gesproken niet alleen zonevreemd, maar de facto ook tot verdwijnen gedoemd zijn. Het BPA heft de zonevreemdheid binnen dit beperkte deelgebied op en maakt verbouwen of indien nodig herbouwen mogelijk binnen strikte regels en voorwaarden.

In dit deelgebied ligt ook de parking. Het aantal parkeerplaatsen wordt beperkt tot 16. Voor zo'n domein is dat erg weinig, maar het is een bewuste keuze die met draagkracht te maken heeft, maar meteen ook een signaal geeft aan de potentiële gebruikers. Het feit dat het, zeker voor korte bezoeken, bijna onmogelijk wordt om met de auto te komen, zegt veel over de manier waarop het domein wordt geëxploiteerd. Wie het daar niet mee eens is, blijft allicht weg. Maar eigenlijk is dat ook de bedoeling.

Het *Gebied voor socio-educatieve verblijven met cultuurhistorische waarde* is bestemd voor het behoud en de realisatie van die verblijven. De bestaande historisch waardevolle gebouwen kunnen worden ingericht als jeugdverblijfcentrum. Behalve onderhoud en instandhouding zijn eventueel ook verbouwingen mogelijk, na bindend advies van de Vlaamse overheid bevoegd voor Monumenten, Landschappen en Archeologie. Het uitbreiden van het als monument beschermde Koetshuis of het toevoegen van nieuwe constructies en gebouwen is toegelaten tot maximaal 20 %. Het niet-beschermde Landhuis kan alleen worden uitgebreid als dit vereist is door regelgeving inzake gezondheid, kwaliteit van het leefmilieu, arbeidsomstandigheden, toegankelijkheid voor invaliden, veiligheid enz. De onbebouwde terreinen kunnen deels worden ingericht als toegangen tot de gebouwen, terrassen, ontmoetingsruimten, deels als groene ruimte.

Tot zover een beknopt overzicht van de belangrijkste stedenbouwkundige voorschriften die de zorg voor natuur duurzaam verzoenen met het sociale en

culturele medegebruik, dat overigens al eeuwenlang mee aan de basis ligt van de natuurontwikkeling ter plaatse.

De aandacht die in dit overzicht ging naar de bestemmingswijzigingen mag echter geen vals beeld scheppen van het huidige ruimtegebruik. Het BPA heeft slechts 6,7% van het volledige domein herbestemd. Het gaat dan vrijwel uitsluitend om gebouwen en hun onmiddellijke omgeving. Dit betekent dat 93,3% natuureservaat of natuurgebied is gebleven. Uiterst beperkte aanpassingen volstondden dus om veel waardevol in stand te houden en zo het voortbestaan van het integrale domein te waarborgen.

Het verhaal van het BPA toont daarmee ook aan dat voor een belangrijk gebied als Roosendaal veel problemen opgelost of zelfs voorkomen kunnen worden door constructief overleg, waarbij alle relevante beleidssegmenten en -niveaus permanent betrokken worden, zodat ze de kans krijgen een interdisciplinair team te vormen dat gezamenlijk naar optimale oplossingen streeft.

BELEIDSPLAN

Voor Roosendaal zijn die oplossingen er in elk geval gekomen en dat heeft de vzw Stichting Kempens Landschap en de vzw Roosendaal in staat gesteld met de nodige rechtszekerheid een beleidsplan op te maken voor de periode tot 2013. Daarin komen, behalve de renovatie van het niet-beschermde Landhuis, onder meer de restauratie en de herbestemming van enkele monumenten aan bod en ook de zorg voor het park.

Het Koetshuis herbestemd

Het eerste dossier betreft het Koetshuis dat in 1781 door abdis Agnes Haegens werd opgetrokken. Dit classicistische gebouw werd in de 19de eeuw omgevormd tot kasteelhoeve en bewoond door personeel. Na de dood van Marguerite Pirard bleef het lange tijd leeg staan en raakte in verval, tot het in 1987, dankzij dringende instandhoudingswerken, voor verdere aftakeling werd behoed. Op de benedenverdieping werden toen enkele polyvalente lokalen ingericht, zodat het gebouw ingeschakeld kon worden in de werking van het jeugdverblijfcentrum.

Intussen zijn er echter nieuwe tijden aangebroken. Het Koetshuis wordt op dit ogenblik gerestaureerd. Eerst worden de gevels en daken aangepakt, daarna volgt de inrichting, gekoppeld aan een herbestemming.

► Het koetshuis uit 1781 werd in de 19de eeuw ongevormd tot kasteelboerderij. Vandaag wordt het gerestaureerd en heringericht (foto O. Pauwels)

Het bouwvolume, de daken en de structuur blijven maximaal bewaard. Dit betekent dat niet wordt teruggegaan naar de oorspronkelijke toestand: met lagere poorten en op de verdieping ramen over de hele breedte. Niet alleen het financiële argument is daarvoor belangrijk, maar ook het respect voor de bouwgeschiedenis. De huidige hoge poorten zijn overigens niet echt zo hoog. De bogen zijn ingevuld met metselwerk, bepleistering en trompe-l'oeilschildering.

Aansluitend op de eerste fase, start een herinrichting als tweede unit voor het jeugdverblijfscentrum, naast het Landhuis. Vier vrijstaande volumes – een niet-anekdotische verwijzing naar de koetsen die er ooit beschutting vonden – zullen beneden dienstdoen als dagverblijf, boven als nachtverblijf. De vrije rondgang rondom deze modules zal gelijkvloers onder meer worden gebruikt als tentoonstellingsruimte over Roosendaal en zijn geschiedenis. Dankzij deze rondgang kunnen bezoekers het historische gebouw bekijken zonder in de verblijfsruimten te komen. Door de vrije opstelling van de volumes blijven de binnengevels en de balkenstructuur bovendien ongeschonden en zichtbaar. Zelfs de vroegere voederbakken voor de paarden blijven geïntegreerd als interieurelementen.

Op de eerste en de zolderverdieping komt er slaapgelegenheid, opgedeeld in kamers en een zaal met 'slaaphutten'.

De filosofie achter deze restauratie en herbestemming is respect voor het monument – voor de geest van de plek – gekoppeld aan een hedendaagse bestemming die het maatschappelijk draagvlak versterkt via een sociaal, educatief en beperkt cultuuroeristisch gebruik.

De bijkomende slaapgelegenheid zal de druk op het domein niet verhogen. Na voltooiing van de herinrichting wordt het aantal slaapplekken in het Landhuis immers verminderd. In zijn geheel zal het jeugdverblijfscentrum nooit meer dan 100 gasten herbergen.

Een overdekte ruïne

Een heel merkwaardig relict, tussen het Landhuis en het Koetshuis, is de Kasteelruïne. In feite gaat het om de kelders van het vroegere abdissenkwartier dat in de 19de eeuw werd verbouwd tot 'Château de Roosendaal'. Aan de toekomstplannen voor deze site zijn binnen de werkgroep Cultuur en Natuur veel – voor Roosendaal typische – discussies voorafgegaan. Nog meer dan elders op het domein is hier immers de symbiose van cultuur en

GRAVEN IN HET VERLEDEN

In de periode 1995-2000 organiseerde het toenmalige Jeugd en Cultureel Erfgoed geregeld opgravingskampen op Roosendaal, onder meer ook op de site van het vroegere abdissenkwartier. De oudste resten die ze er aantroffen waren enkele muren, een waterput en vloerresten van baksteen en ongeglazuurde rode tegels. Dat alles hoorde nog bij de 14de-eeuwse gebouwen van de eerste abdis. In de tweede helft van de 17de eeuw werd op deze plaats een prestigieus abdissenkwartier opgetrokken, in opdracht van abdis Van Laethem en naar ontwerp van bouwmeester De Neve. Daarbij werden de oudere funderingsmuren

gedeeltelijk opnieuw gebruikt. Het gebouw was opgetrokken in traditionele bak- en zandsteenstijl. Ook van dat interieur bleven hier en daar sporen bewaard, met name resten van bepleistering met een veelkleurige beschildering op de benedenverdieping.

Omstreeks 1840 werd het abdissenkwartier verbouwd tot het Château de Roosendaal. Daarbij bleef heel wat van de 17de-eeuwse kern bewaard. De gevels kregen een neoclassicistisch uitzicht. Een dikke, witgeschilderde kalkbepleistering camoufléerde de verbouwingssporen. De zandstenen plint werd grijs geschilderd, als imitatie van blauwe hardsteen. De halfondergrondse kelders waren ingericht als keuken, dienstvertrekken en voorraadruimtes. In de afwaskeuken werden faïencetegels uit de periode 1720-1760 gevonden, wellicht gerecupereerd uit de abdis. Meer onverwachte vondsten leverden het bewijs dat de kelders ook als kweekplaats voor champignons en/of exotische planten dienden.

◀ Muurresten zijn dikwijls drager van interessante kalkminnende flora (foto O. Pauwels)

natuur aan de orde. De ruïne biedt een geschikte ondergrond voor diverse zeldzame planten en mossen. Vanuit het standpunt van natuurbehoud kan ze dus het best blijven zoals ze is. De meest zinvolle manier om ze te bewaren is echter een overdekking zodat de diverse ruimtes ook gebruikt kunnen worden. Maar dat zou dan weer problematisch worden voor de vegetatie. Uiteindelijk is een compromis ontstaan. Over een deel van de ruïne, waarvan de muren nergens meer dan een meter boven het maaiveld uitsteken, wordt een betonnen dekplaat gelegd. Die overdekkende constructie krijgt een eigentijdse kwaliteitsarchitectuur en dient enerzijds als dak voor de kelder – die na conservatie tentoonstellingsruimte voor archeologische vondsten wordt – anderzijds als vloer van een verhoogde open ontmoetingsruimte voor groepen. De site blijft echter voor minstens een achtste van de totale oppervlakte onbedekt, zodat de ruïne als dusdanig

herkenbaar blijft en de merkwaardige flora er nog welig kan groeien en bloeien.

Dat, g'lyk een ider treckt naar binnen langs de Poort

Het 18de-eeuwse poortcomplex werd opgetrokken naar aanleiding van het 25-jarig jubileum van Agnes Haegens, als abdis van Roosendaal. Het omvat het eigenlijke poortgebouw met aan weerskanten een bijna kwartcirkelvormige muur die een voorplein omarmt. De bepleistering van de muur en de houten dubbelpoort werden in 1989 gerestaureerd met steun van de Koning Boudewijnstichting. De muurdekstenen werden in 2002 vervangen. Een verdere restauratie van het hele exterieur, inclusief twee achterliggende, symmetrisch ingeplante portierswoningen, werd in 2004 voltooid. Ze vond plaats met een premie van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, afdeling Monumenten en

Landschappen en met subsidie van het Europees programmadocument Plattelandsontwikkeling (PDPO).

De beide portierswoningen zijn op dit ogenblik bewoond, het ene door de conciërge van het domein, het andere door een bejaarde dame die het pand reeds jaren huurt en van de beheerders de garantie heeft gekregen dat ze er kan blijven. Dit houdt wel in dat op de tweede fase – de binnenrestauratie en herinrichting van het complex – geen datum kan worden geplakt.

Na de binnenrestauratie krijgen de huizen in elk geval een publieksgerichte bestemming. De vroegere conciërgewoning aan de oostzijde van het poortcomplex wordt ingericht als bezoekerscentrum en algemeen secretariaat. Het samenbrengen van beide bestemmingen zorgt ervoor dat het bezoekerscentrum makkelijk permanent bemand kan worden. Zowel de natuur- of cultuurtoerist als de wandelaar of fietser, de trekker of jeugdgroepsleider zullen er specifieke informatie vinden. Die informatieverstrekking is des te belangrijker omdat een groot deel van het domein natuurreservaat blijft en alleen na afspraak en met een gids bezocht kan worden. Via het bezoekerscentrum zal men dus kunnen kennismaken met de natuur- en cultuurwaarden zonder die te verstoren.

De huidige huurwoning aan de westzijde wordt na restauratie ingericht als cafetaria, ter vervanging van het huidige cafeetje in de Schuur. Een gerenoveerde versie van Hoeveke en Schuur wordt straks immers de conciërgewoning. Ook de nieuwe cafetaria krijgt, net als nu, een belangrijke infofunctie, maar dan vooral over de ruimere culturele en toeristische context van de omgeving.

▼ Het gerestaureerde 18de-eeuwse poortcomplex telt twee symmetrisch opgerichte portierswoningen
(foto O. Pauwels)

GROEIENDE

Roosendaal beschikt over een ronduit indrukwekkende flora. Bekend is vooral de uitgebreide collectie stinsenplanten met daarin diverse zeldzame soorten. 'Stinsenflora' is geen plantkundige term. Volgens Diane Kockelkoren gebruikte de Friese heemkundig J. Botke de naam voor het eerst in 1932 om er planten mee aan te duiden die goed bleken te gedijen op de resten van een stins. Stins is dus Fries en het is luidens Van Dale de verkorting van het woord 'sten-huis' of stenen huis.

Nu wordt de term stinsenflora ruimer geïnterpreteerd. Het gaat om planten die typisch zijn voor het samengaan van natuur en bebouwing of de resten daarvan. Redenen voor die symbiose zijn bijvoorbeeld de kalkrijke, vaak bewerkte en bemeste en dus losse, vruchtbare bodem, eventueel gekoppeld aan voldoende schaduw...

In de meeste gevallen gaat het om mooi bloeiende soorten die ooit werden aangeplant en daarna verwilderden omdat ze zich goed konden ontwikkelen in het milieu waarin ze terecht waren gekomen. Ook kan hun aanwezigheid het gevolg zijn van natuurlijke vestiging en vervolgens een succesrijke ontwikkeling dankzij het specifieke milieu. In hoeverre ook zulke planten tot de stinsengroep te rekenen zijn, is een kwestie van interpretatie.

In haar beknopte studie somt Diane Kockelkoren stinsenplanten op die voorkomen op Roosendaal: trompetnarcis, sneeuwkllokje, daslook, breed klokje,

EN BLOEIENDE MONUMENTEN EN COLLECTIES

groene ossentong, groot glaskruid, gevlekte aronskelk en maarts viooltje.

Kockelkoren maakt een onderscheid tussen stinsenplanten en planten die dit milieu als natuurlijke vestigingsplaats hebben en dus schijnbaar begeleidend voorkomen bij stinsenplanten: dagkoekoeksbloem, fluitekruid, gewoon speenkruid, zevenblad, groot robertskruid, hondsdrif, bosanemoon, geel nagelkruid, gewone vogelmelk, look-zonder-look, stinkende gouwe en gewone klimop.

Al deze soorten en cultuurvariëteiten maken Roosendaal uitzonderlijk en vooral in het voorjaar bijzonder aantrekkelijk. Datzelfde geldt het hele jaar door voor de vele monumentale bomen, waaronder, vlakbij het Pesthuis, een gewone plataan met stamomtrek van bijna zeven meter. Dit is mogelijk de dikste gewone plataan in België. De op één na dikste bevindt zich trouwens ook op het domein, in de buurt van de ijskelder. Voorts zijn er merkwaardige gewone en bruine beuken, linden, witte paardekastanjes, zomereiken, tamme kastanjes, moerascipressen, trompetbomen, taxusbomen, de vermelde amberboom en een libanonceder.

Over de ouderdom van die bomen gaan wilde verhalen de ronde. Zo zou de dikke plataan meer dan 400 jaar oud zijn. De libanonceder zou zelfs voortkomen uit een zaadje dat Diederik van de Elzas meebracht van een van zijn kruistochten. Als echter alle beschikbare gegevens naast elkaar worden gelegd

– kaarten, bouw- en sloopactiviteiten, stamomtrek en vergelijking met gedateerde bomen, jaarringen op gesneuveld bomen enz. – blijkt er van die verhalen niet veel over te blijven. Waarschijnlijkheid zijn de meeste inheemse bomen op Roosendaal ongeveer 160 jaar oud. De uitheemse bomen zijn wellicht niet ouder dan 120 tot 130 jaar. Volgens Karel Caelen, die het vergelijkend onderzoek verrichtte, is de dikke plataan mogelijk de ouderdomsdeken, maar ook die zou zeker niet ouder zijn dan 200 jaar.

Wat er ook van zij, de bomen op Roosendaal blijven merkwaardig, niet alleen wegens die toch nog altijd respectabele ouderdom, maar ook omdat ze verwijzen naar de geschiedenis van het domein en als ruimtelijke merktekens het historische park in zijn omgeving leesbaar maken. Kortom ze zijn niet anders dan gebouwde monumenten, alleen is hun esthetische waarde – meestal – geen mensenwerk.

Zeker ook sommige uitheemse boomsoorten verdienen die status van monument. Precies daarom is een dogmatische benadering als niet-streekeigen planten een te enge visie. In een cultuurlandschap zijn culturele aspecten van het grootste belang. Op Roosendaal wordt dan ook een gediversifieerde benadering nagestreefd, afhankelijk van de soort van exoot en de plaats waar hij zich bevindt.

1 2 3

1.
Gevlekte aronskelk
aan de voet van
monumentale
gewone plataan
(foto O. Pauwels)

2.
De bosanemoon
heeft hier haar
natuurlijke
vestigingsplaats
en is dus geen
stinsenplant
(foto O. Pauwels)

3.
De monumentale
gewone plataan
van Roosendaal
heeft een
stamomtrek van
bijna 7 meter
(foto O. Pauwels)

Het poortcomplex zal dus niet alleen fysiek maar ook inhoudelijk toegang verlenen tot het domein en zijn ruimere context. Het voldoet zo meer dan ooit aan het citaat uit een 18de-eeuws anoniem lofdicht aan abdis Agnes Haegens: "Dat, g'lyk een ider treckt naar binnen langs de Poort."

Restauratie en zelfrestauratie van natuur en landschap

Behalve diverse andere werkzaamheden aan gebouwen en infrastructuur staat nog één belangrijke restauratie op het programma: die van het 'park' in landschappelijke stijl.

De natuur op Roosendaal is vooral mensenwerk en dus tegelijk cultuur. Het is ook vanuit die dubbele benadering dat het park gerestaureerd zal worden. Een restauratieplan is nog niet gemaakt, maar de grote lijnen liggen wel vast.

Die 'grote lijnen' zijn onder meer gebaseerd op de reeds vermelde kaarten, maar vooral op een hedendaagse 'intervisie' die alle aspecten van het park respecteert. Die basis is belangrijk omdat de historische gegevens over het park al bij al beperkt zijn. Over een landschapsarchitect of een ontwerp zijn geen bronnen teruggevonden. Het staat echter wel vast dat de mode van de quasi natuurlijke inrichting de makers sterk heeft beïnvloed. Zo werd er gebruik gemaakt van natuurlijk en artificieel reliëf om het dieptezicht te vergroten. De waterpartijen van de voormalige abdij werden deels geïntegreerd

▼ In oude boombestanden is opruimen van stormschade een droevige maar noodzakelijke klus (foto O. Pauwels)

in het landschap. Er werden kronkelende paden aangelegd, bestudeerde doorkijken georganiseerd, met eromheen monumentale bomen. Enkele romantische constructies, zoals de overloop tussen de karpervijver en de noordelijke gracht of een brugje tussen twee eilandjes, verwijzen eveneens naar de landschappelijke stijl, net als het groot aantal uitheemse bomen en de vermaarde collectie stinsenplanten.

De 'restauratie' van al dat fraais wordt eens te meer een ingewikkelde evenwichtsoefening tussen natuur en cultuur. Het zal erop aankomen de landschapswaarden van het park te consolideren of te herstellen: doorkijken, stinsengroepen, paden, gazons, landschappelijke relaties en aspectbepalende planten en bomen... alles moet de gepaste aandacht en behandeling krijgen. Wellicht wordt het gebied tussen de muren en de grachten daarbij opnieuw geïntegreerd in het landschappelijk concept.

Landschappelijke en natuurlijke waarden kunnen echter in grote mate zichzelf herstellen. Een belangrijk deel van de restauratie wordt dus vooral een kwestie van duurzaam beheer. Zo moeten de stinsenplanten beschermd worden tegen betreding, onoordeelkundige aanplantingen, te vroege of te ingrijpende maaibeurten enz. Op die manier zal deze flora zichzelf 'restaureren'.

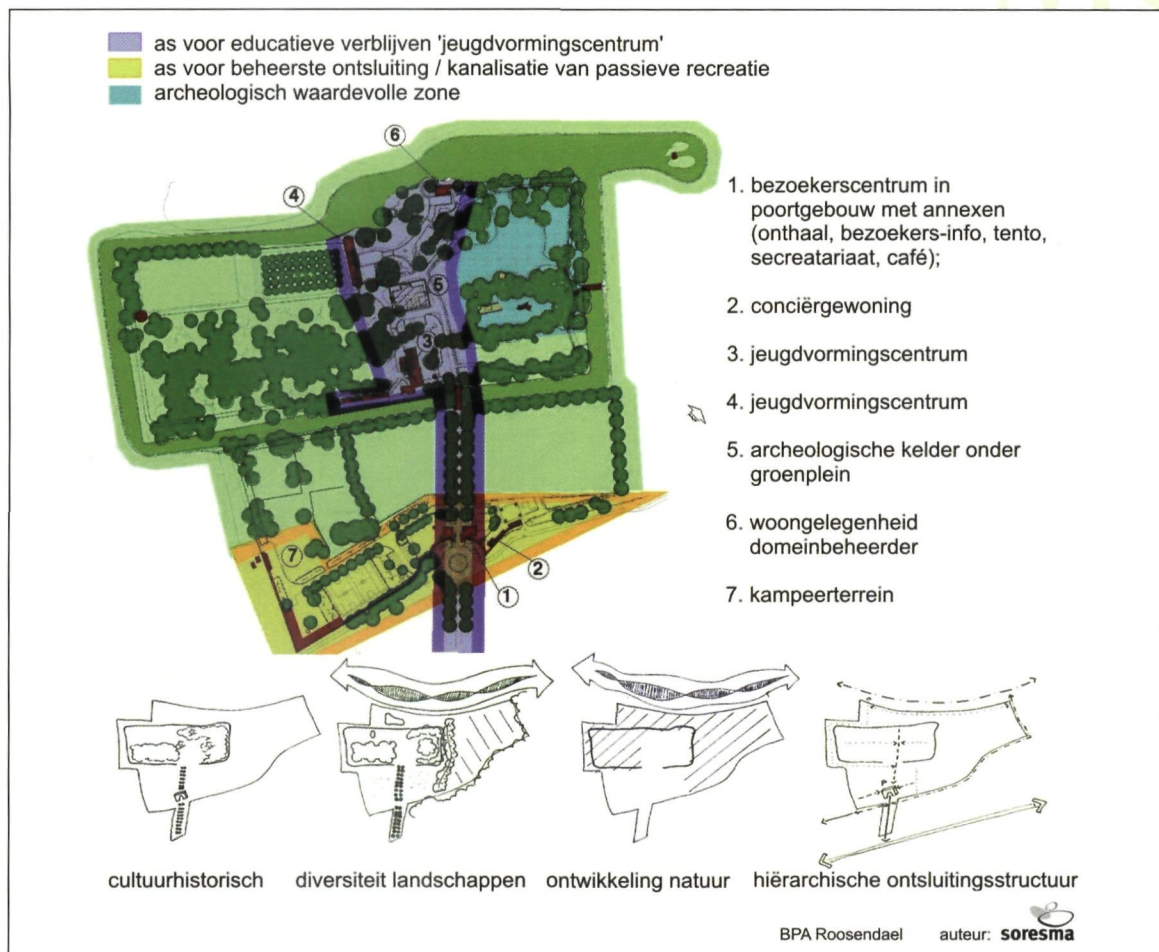
De eigenlijke herwaarderingswerkzaamheden worden projectmatig aangepakt. Tot de eerste taken behoort het opruimen van de resten van stormschade. Buiten het parkgedeelte gebeurt dit echter minder strikt omdat omgevallen bomen op zich een belangrijke microbiotoop zijn. In het park kunnen dode of stervende bomen om dezelfde reden eventueel blijven staan, zolang ze geen gevaar opleveren en het esthetische aspect niet schaden.

In een verdere toekomst wordt de ringgracht op een tegelijk historisch en ecologisch verantwoorde manier gerestaureerd, wordt de omgeving van het Landhuis in ere hersteld en vervolgens ook van het Koetshuis en het Pesthuis.

ALGEMENE BEHEERSPRINCIPES VOOR DE TOEKOMST

Behoud, onderhoud, restauratie en ontwikkeling van monumenten, landschap en natuur zijn alleen te verwezenlijken als die acties passen binnen een weloverwogen algemeen beheer. Een allesomvattend beheersplan is op dit ogenblik in voorbereiding. De basisprincipes daarvan zijn echter al duidelijk.

De structuurschets die bij het BPA Roosendaal hoort (herkomst Studiebureau Soresma)

Roosendaal heeft nog steeds een roeping als jeugdverblijfscentrum met focus op natuur, bouwkundig en landschappelijk erfgoed. Die natuur- en cultuurwaarden hebben de laatste jaren echter ook een steeds grotere aantrekkingskracht op verblijfs-toeristen, dagjesmensen, fietsers en wandelaars. De vzw Stichting Kempens Landschap en de vzw Roosendaal staan dus voor een reeks samenhangende uitdagingen die ogenschijnlijk tegenstrijdig zijn, maar met een doordacht en duurzaam beheer juist tot een zelfversterkende interactie kunnen leiden. Ontsluiting heeft niet alleen educatie, recreatie, natuur- en cultuurbeleving tot doel, ze is tegelijk noodzakelijk om middelen te genereren voor de instandhouding van die waarden. Publieke toegankelijkheid kan echter ook een bedreiging zijn voor natuur en monumenten. De nood en de deugd liggen op Roosendaal dus erg dicht bij elkaar.

'Beheerste en gedifferentieerde toegankelijkheid' is de toverformule waarmee dit probleem wordt aangepakt: verblijfsstoerisme kan, maar wordt beperkt gehouden; ook de werking van het jeugdverblijfscentrum mag de draagkracht van het natuurlijk en bouwkundig erfgoed niet te boven gaan; alleen zachte recreatie blijft mogelijk; de rust moet bewaard blijven, zeker in het natuureservaat ten westen van het Landhuis...

Deze principes worden in praktijk gebracht via een coherent geheel van projecten, regels en informatie. Zo wordt de rust en de draagkracht van het domein gerespecteerd door diverse functies samen te brengen in het poortcomplex. De informatie die daar in het bezoekerscentrum zal worden verstrekt, heeft niet alleen educatieve waarde, ze maakt ook een kennismaking mogelijk met diverse aspecten van Roosendaal zonder dat die fysiek toegankelijk hoeven te zijn. Bovendien kan die informatie bij bezoekers een 'zelfregulerend' effect hebben. Inzicht in de natuurwaarden kan er bijvoorbeeld toe bijdragen dat er geen bloemen meer worden geplukt en dat men op de paden blijft.

Toch zullen ook regels altijd noodzakelijk zijn. Zo zullen maatregelen worden uitgewerkt om de monumenten toegankelijk te houden en tegelijk toch de rust in het Jeugdverblijfscentrum te bewaren.

Deze maatregelen beschermen dus niet alleen natuur en erfgoed, maar ook de bezoekers zelf die er verpozing, beleving, informatie of educatie zoeken. De regels dienen met andere woorden ook de gastvrijheid, die op Roosendaal hoog in het vaandel wordt gevoerd. Met een knipoog naar de abdijgeschiedenis, houden de beheerders zich dan ook aan een soms wel verrassend toepasselijk citaat uit de regel van Benedictus: "Aan de poort wordt iemand geplaatst die in staat is boodschappen aan te nemen

▲ In het park
van Roosendaal
(foto O. Pauwels)

en antwoord te geven, zodat de bezoekers altijd iemand vinden om hen te woord te staan. In het gastenverblijf moet altijd een voldoende aantal bedden klaar staan... Enkel wie vakbekwaam is wordt met de zorg voor de keuken belast... Het gastenverblijf moet door wijzen met inzicht en overleg worden beheerd..."

Kortom, diverse beleidsprincipes op Roosendaal stammen uit de 6de eeuw en zijn vandaag nog steeds actueel. Alleen sprak Benedictus nergens van monumentenzorg of natuurbehoud. Misschien wordt op dat vlak de multidisciplinaire en duurzame aanpak van de Stichting Kempens Landschap en de vzw Roosendaal straks de regel.

Dit artikel, onder redactie van Ivo Adriaenssens, is gebaseerd op werkteksten en studies van:

- Paul Van Schoors, afgevaardigd bestuurder vzw Roosendaal
- Philippe De Backer, diensthoofd Stichting Kempens Landschap
- Edith, Vermeiren, restauratiearchitecte
- Annelien d’Hoine, studente kunstwetenschappen en archeologie, eindverhandeling bij prof. dr. J. Lambrecht, VUB.
- Wim Tiri, voorzitter Mechelse Vereniging voor Stadsarcheologie
- Diane Kockelkoren, geografie en natuurgids
- Joke Bungeneers, archeologe bij het provinciebestuur Antwerpen

- Karel Caelen, bestuurder vzw Roosendaal en natuurgids
- Bert Delanoëij, voorzitter Natuurpunt Mechelen

Er werd eveneens geregeld geciteerd uit teksten voor het BPA, samengesteld door het advies- en ingenieursbureau Soresma, en gestoffeerd met bijdragen van de Werkgroep Cultuur en Natuur.

BIBLIOGRAFIE

- GOETSTOUWERS A., *Geschiedenis der Vrijheid Walem*, Berthouderskring vzw, 1979.
- GOETSTOUWERS A., *De Oorkonden der Abdij Rozendaal der orde van Cîteaux*, tekstpublicatie, 1ste deel, Commissie voor Geschiedkundige en Folkloristische opzoekingen der provincie Antwerpen, 1956.
- KOCKELKOREN D., *Natuurobservaties in het Domein Roosendaal te Sint-Katelijne-Waver*, Een verkennend onderzoek van de voormalige abdij Roosendaal als stinzenmilieu en als leefgebied voor dagvlinders, 1995.
- LICHTENBERG L., *Natuurdomein Roosendaal op weg naar het behoud van zijn ruïnes. Een 'plezante hobby' komt tot leven*, in: *Scarabee. Archeologisch magazine* 36 (oktober 1998), p. 41-45.
- MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP, Departement LIN, AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen, *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, provincie Antwerpen, arrondissement Mechelen, kantons Duffel, Heist-op-den-Berg*, 13n 4, 1997.
- SERNEELS J., *De Cisterciënzerinnenabdij Rozendaal. Eigendommen voornamelijk te Sint-Katelijne-Waver*, in *Uit het verleden van Katelijne en Waver*, Erf en Heem, 1981, p. 55-68.
- SERNEELS J., *Het landbouwkundig patrimonium van de Abdij Rozendaal. Pachthoeven te Sint-Katelijne-Waver*, Erf en Heem, 1997
- SWINNEN M., *Archeologisch onderzoek van het "Pesthuis" van de abdij van Roosendaal (Sint-Katelijne-Waver): voorlopig rapport*, in: *Mechelse Vereniging voor Archeologie* 12 (1991), 3, p. 16-29.
- TIRI W. (red.), *Abdij Roosendaal. 'Na Mechelen de voornaamste plaats van de omgeving'*, Werkingsverslag opgravingscampagne 1997.
- TIRI W., *En toen viel de bom. Van adellijke abdij tot ontspannend lusthof. Woelige geschiedenis van een cisterciënzerinnenabdij in Sint-Katelijne-Waver*, in: DE MAEYER, W. en M. SMEETS (red.), *Opgetekend verleden 1. Jaarboek van de Mechelse vereniging voor stadsarcheologie*, Mechelen, 2002, p. 65-86.
- TIRI W., *Herders in de keuken. Herbruik van Delfse tegels in het kasteel van Roosendaal (Sint-Katelijne-Waver)*, in: DE MAEYER, W. en M. SMEETS (red.), *Opgetekend verleden 1. Jaarboek van de Mechelse vereniging voor stadsarcheologie*, Mechelen, 2002, p. 87-92.
- VAN EENHOOGE D., *Provincie Antwerpen. Gemeente Sint-Katelijne-Waver. Roosendaal. Restauratie van "Het Pesthuis" van de voormalige abdij Roosendaal, beschermd monument. Bouwhistorische nota*. Onuitgegeven rapport van het Bestuur voor Monumenten en Landschappen, 1993.
- VANHOOF F., *Monasticon Belge, tome VIII, province d'Anvers, premier volume, Abbaye de Rozendaal à Wavre-Sainte-Catherine*, Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse, 1992.

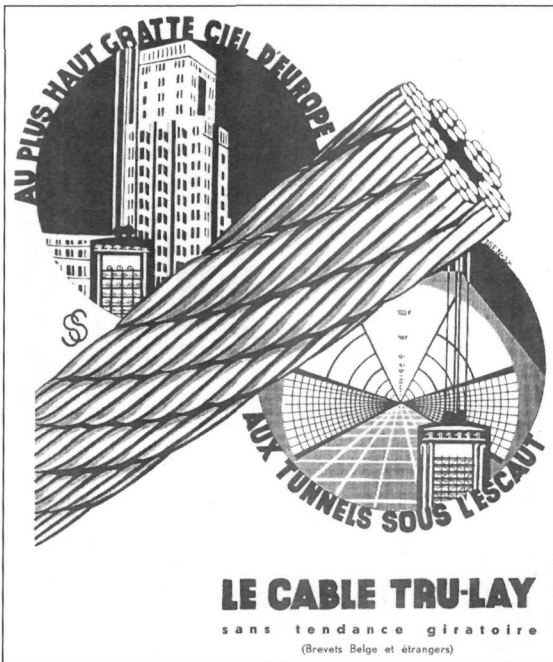
DE BOUW VAN TWEE TUNNELS ONDER DE SCHELDE TE ANTWERPEN (1931-1933) ⁽¹⁾

► De voltooide
voetgangerstunnel
(archief I.M.A.L.S.O.,
fotocollectie
'Scheldetunnels',
zonder nummering)

In 1929 wordt de Intercommunale Maatschappij van de Linker Scheldeoever (IMALSO) opgericht, met als doelstelling de realisatie van een nieuw stadsdeel op de linker Scheldeoever te Antwerpen. De eerste stap van het ambitieuze plan is de bouw van twee tunnels (één voor voetgangers en één voor gemotoriseerd verkeer), naar het voorbeeld van de New Yorkse 'Holland Tunnel' (1927). Het werk wordt toevertrouwd aan de Luikse aannemer 'Compagnie Internationale des Pieux Franki', die hiervoor beroep doet op de ervaring van Amerikaanse ingenieurs. Beide tunnels zijn nog steeds in gebruik. De voetgangerstunnel en haar technische installaties, nog in gave toestand, zijn sinds 1997 beschermd als monument.

Een advertentie voor stalen liftkabels in het tijdschrift *Bouwkunst en Wederopbouw* uit 1941 toont samen het Antwerpse Torengedouw (de zogenaamde Boerentoren) en de voetgangerstunnel onder de Schelde. Op het eerste gezicht is dit een toevallige associatie: de reclametekening maakt duidelijk dat beide constructies zijn uitgerust met liften, voorzien van hoogkwalitatieve gevlochten staalkabels. Toch zit hier meer achter. Het is vast zo dat de tunnels onder de Schelde en het Torengedouw (wel eens bestempeld als Europa's eerste wolkenkrabber) met zijn publieke panoramazaal op de 24ste verdieping beantwoorden aan de fascinatie voor ongewone ervaringen die ondergrondse ruimtes of grote hoogtes bieden (2). Belangrijker is dat beide constructies (de één liggend, de andere staand), uit het Interbellum, op dat ogenblik nog steeds gelden als voorbeelden van de vooruitgang van een moderne maatschappij. De tunnels werden gebouwd als noodzakelijke vitale verbindingaders met het

nieuw te ontwikkelen stadsdeel op de Linkeroever. Het Antwerpse Torengedouw werd door velen beschouwd als eerste aanzet van een – op Amerikaanse leest geschoeide – grootstedelijke architectuur die op de Linkeroever moest ontwikkeld worden. Bij de bouw van beide tunnels (een autotunnel en een voetgangerstunnel) doet de aannemer, de *Compagnie Internationale des Pieux armés Frankignoul*, beroep op de technische kennis van een Amerikaanse aannemer die pas met succes een autotunnel had gerealiseerd in New York: de *Holland Tunnel* (1927).

Hoewel de Antwerpse tunnels bij hun openstelling in 1933 in Europa worden onthaald als het prototype van de moderne autotunnel, zoals blijkt uit verschillende handboeken voor tunnelbouw, blijft rechtstreekse navolging uit. Hun concept, een ronde tunnelsectie uitgegraven in de bodem, blijkt met de exponentiële groei van het verkeer tijdens de jaren '50 al achterhaald. Met de opkomst van het voorgespannen beton slaagt men erin zeer grote, rechthoekige tunnelsecties te bouwen die men vervolgens laat afzinken in een uitgebaggerde sleuf.

WE KRIJGEN HOOGTE TORENS VAN TUNNEL OF BRUG! (3)

Medio 19de eeuw kent Antwerpen een grote economische bloei met als gevolg een sterke suburbanisatie en de verdere uitbouw van de haven (4). Stimulans voor de organische groei op de Rechter-

oever is het vrijkomen van gronden na afbraak van de Spaanse omwalling (5). Deze stedelijke expansie doet zich niet voor op de Linkeroever. Hier bevinden zich, tussen de kale gronden van de Borgerweertpolder en de Schelde, het kleine gehucht Sint-Anneke en de militaire vesting Vlaams Hoofd, dat deel uitmaakt van de Brialmont verdedigingsgordel rond Antwerpen (6). Veerboten zorgen voor de overzet van Sint-Anneke naar het centrum van de stad Antwerpen.

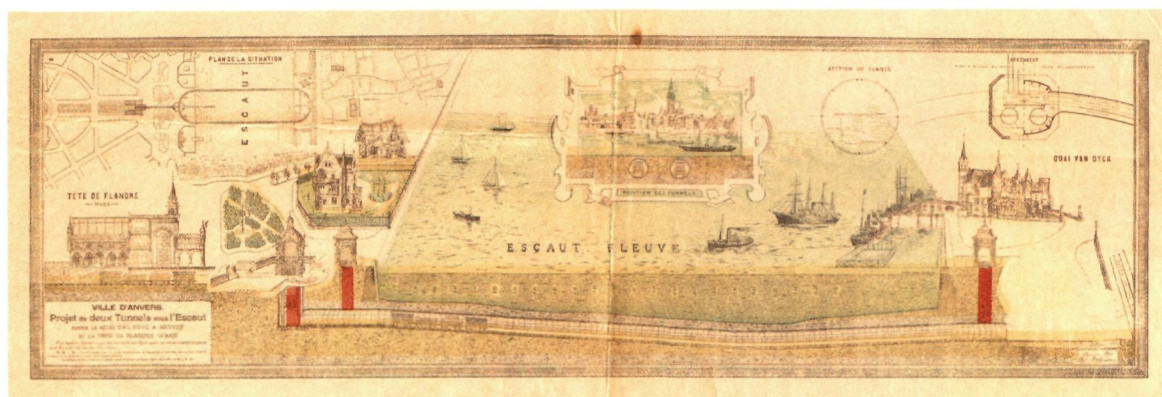
Met de aanleg van het spoorwegnetwerk, waarbij de Schelde aanvankelijk een hindernis vormt, wordt de vraag naar een vaste oeververbinding tussen de stad Antwerpen en het Waasland acuut. Daarnaast ‘ontdekken’ architecten, ingenieurs, financiële groeperingen of utopische plannenmakers vanaf de tweede helft van de 19de eeuw de natte weilanden op Linkeroever als ideale locatie voor de uitbreiding van de stad en haar haven; regelmatig worden voorstellen ingediend (maar liefst 24 projecten tijdens de periode 1846-1910). Als *conditio sine qua non* bij al deze stadsuitbreidingsvoorstellen is steeds één of andere oeververbinding in de vorm van een brug, tunnel of “*pont transbordeur*” voorzien (7).

Advertentie voor
Le cable Tru-Lay,
(in *Bouwkunst* en
Wederopbouw, 2,
januari 1941)

Plan van de
Borgerweertpolder
rond de eeuw-
wisseling.
(in DE RIDDER G.,
Stedenbouw te
Antwerpen, KMBA,
10, oktober 1932,
p. 189)

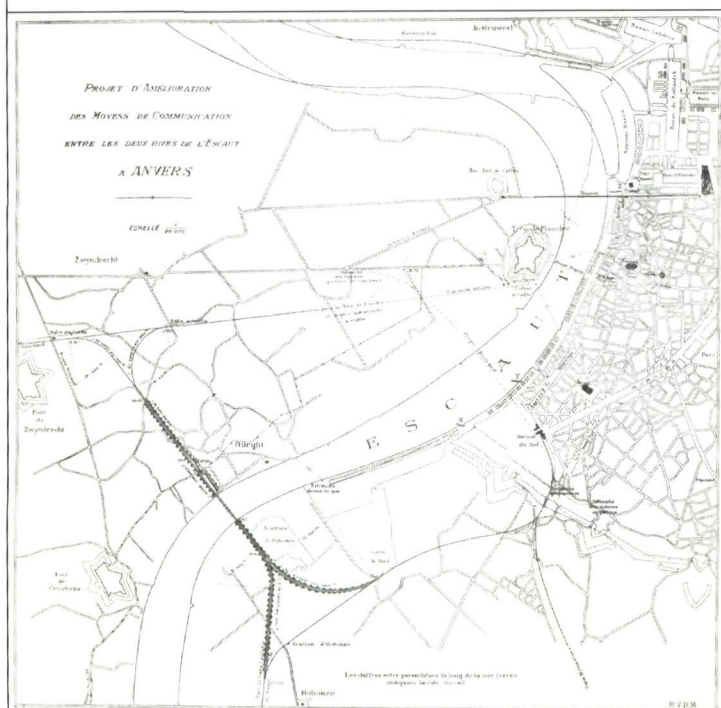

► Müller, *Projet de deux tunnels sous l'Escaut entre le Quai Van Dyck à Anvers et la Tête de Flandre* (archief I.M.A.L.S.O., niet gedateerd)

Omdat een brug over de Schelde een gevaarlijk obstakel zou kunnen vormen voor de scheepvaart op de Schelde, lijkt een tunnel het meest geschikte alternatief (8). Hierbij zien de ingenieurs zich geplaagd voor een reeks nieuwe problemen van verscheiden aard (problemen van situering in de bestaande stedelijke context, ontsluitingsvorm, wijze van constructie e.a.). Door het ontbreken van precedënten in de Belgische context, gaan veel voorstellen – vaak gekenmerkt door het ontbreken van enige notie van constructie of praktische uitvoerbaarheid – terug op één of andere bestaande buitenlandse ondertunneling.

▼ *Projet d'amélioration des moyens de communication entre les deux rives de l'Escaut*, R. Van der Mensbrugge, 1909 (in DE HEEM P., VAN AVERBEKE E., THONET F.P., DE MOL A., Les communications entre les deux rives de l'Escaut au droit de la ville d'Anvers et l'aménagement du Polder de Borgerweert, supplement bij La Technique des Travaux, april 1936, p. 12)

Vroege ontwerpen van tunnels – vóór het verschijnen van de auto – worden meestal ontsloten door middel van liften (9). Het ontbreken van een geschikte locatie in het dense stadscentrum voor de inplanting van een zeer flauwe toegangshelling (noodzakelijk bij een gebruik door lastdieren) en het gegeven dat de belangrijkste verkeersstromen zich voordoen in het hart van het stadscentrum, bepaalt deze keuze. Voorbeelden van deze aanpak zijn het project “Müller” (1894) en het project “Plissart” (1905) (10).

Het voorstel uit 1909 van R. Van der Mensbrugge, ingenieur bij de Belgische Spoorwegen, lijkt de eerste aanzet te geven tot een realistische oplossing (11). Het project voorziet in de bouw van een spoorwegbrug tussen Hoboken en Burcht, en de bouw van een tunnel voor voertuigen en voetgangers ten noorden van het stadscentrum. De tunnel biedt een alternatief voor het type met liften (waarvan de capaciteit relatief laag is, gelijk aan de capaciteit van de liften). Van der Mensbrugge ontwerpt een tunnel met hellingen en situeert hem in de as van de Brouwersvliet en de Oude Leeuwenrui. Deze overkluisde restanten van het oude havenstelsel in het noordelijk deel van Antwerpen staan loodrecht op de Schelde en vormen een brede laan van de Koninklijke Stapelhuizen tot aan de kade. De locatie lijkt zeer geschikt: dicht bij de haven en te realiseren zonder ingrijpende onteigeningen. Van der Mensbrugge voorziet twee tunnelkokers waarvan één voor trams en voetgangers, en een andere voor auto's en karren. De voorziene helling bedraagt 3cm per meter. Voor de voetgangers zijn er liften en trappen voorzien. De grote afstand die voetgangers moeten afleggen van het stadscentrum tot aan de tunnelingang blijft een groot nadeel. In 1920 presenteert Tobie Claes, hoofdingenieur en directeur van de dienst Bruggen en Wegen, een syntheserapport waarin hij een voorstel formuleert dat door de

officiële instanties gunstig wordt onthaald (12). Ook Claes positioneert zijn tunnel in de as van de Brouwersvliet en de Oude Leeuwenrui, maar laat hem vóór de rivier met een grote bocht naar links zwenken. Vervolgens loopt het traject evenwijdig aan de kades om ter hoogte van Het Steen rechts af te buigen, onder de Schelde te duiken en in rechte lijn aan te sluiten op de route naar Gent. Tobie Claes voorziet toegang voor zowel auto's en karren, trams als voetgangers. Aan Het Steen bevinden zich de voetgangersliften. Zijn project is schatplichtig aan dat van Van der Mensbrugge, maar biedt een oplossing voor een onopgelost probleem: de nabijheid van een voetgangerstoegang tot het stadscentrum.

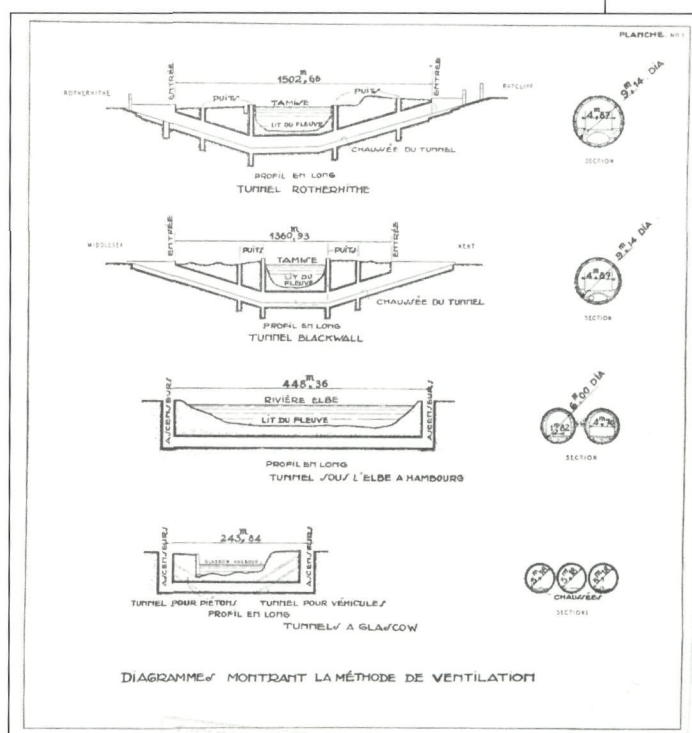
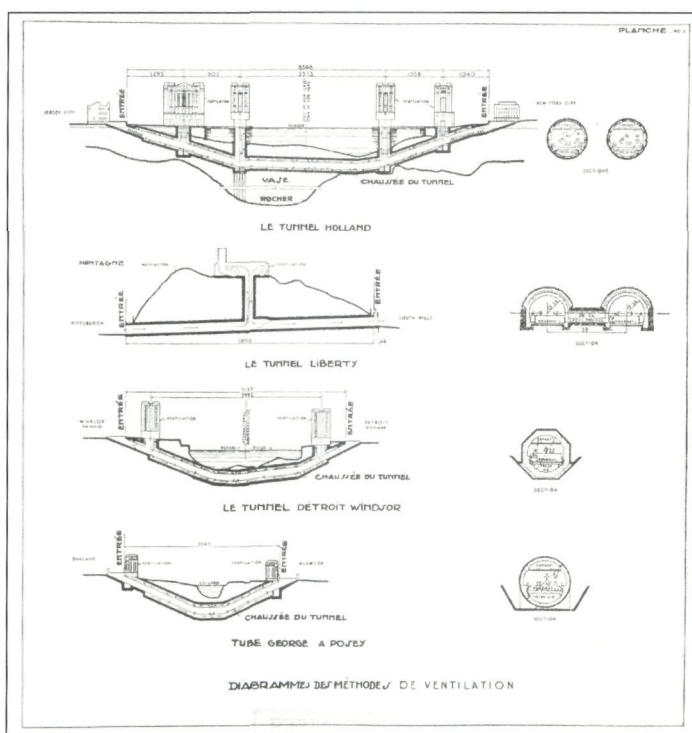
De eerste aanzet tot de realisatie van de nieuwe oeververbinding wordt wettelijk geregeld in 1923 (13). Met deze wet worden de gemeenten Zwijndrecht en Burcht bij het grondgebied van de stad Antwerpen gevoegd waardoor een belangrijke bestuurlijke barrière voor het bouwen van een vaste oeververbinding verdwijnt. Daarenboven moet de aanbesteding voor het bouwen van een tunnel nog tijdens hetzelfde jaar plaatsvinden. De diensten Bruggen en Wegen stellen een ontwerpbestek op, geïnspireerd op de enige Europese referentie: de Londense tunnels van Rotherhithe en Blackwall, twee tunnels die dateren uit de 19de eeuw waarvan het concept op dat ogenblik eigenlijk al achterhaald

is. Men stelt twee varianten voor: een tunnel ontsloten via hellingen volgens het traject van Tobie Claes, en een tunnel met liften – meer stroomopwaarts gesitueerd – die een loodrechte verbinding maakt tussen de Sint-Jansvliet en het gehucht Sint-Anneke (14). Omwille van onduidelijke redenen zal de aanbesteding nooit plaatsvinden.

Frans Van Cauwelaert, burgemeester van de stad Antwerpen, doet in 1927 een voorstel aan de *Commission spéciale chargée d'étudier le problème de la construction d'un tunnel sous l'Escaut, à Anvers, et de l'aménagement de la rive gauche du fleuve* om een intercommunale vereniging op te richten (15). Dit officiële organisme moet, ongehinderd door parlementaire of administratieve procedures, zich toeleggen op de realisatie en exploitatie van een tunnel onder de Schelde en de ontwikkeling van de Borgerweertpolder. Het duurt tot 1929 voor de Intercommunale Maatschappij van de Linker Scheldeoever (IMALSO) bij wet wordt opgericht door de Belgische Staat (500 aandelen), de provincies Antwerpen (160 aandelen) en Oost-Vlaanderen (160 aandelen), de steden Antwerpen (160 aandelen) en Sint-Niklaas (4 aandelen) en de gemeentes Zwijndrecht (4 aandelen), Melsele (4 aandelen),

Schema met de vergelijking van het verluchtingsprincipe van verschillende tunnels (archief I.M.A.L.S.O., aanbestedingsdossier Franki, niet geda-teerd)

Beveren (4 aandelen) en Burcht (4 aandelen) met een kapitaal van 10 miljoen Belgische frank (16). De raad van bestuur bestaat volledig uit hoge ambtenaren, afgevaardigd uit diverse openbare diensten. De IMALSO is gewettigd om voor een bedrag van 500 miljoen Belgische frank leningen uit te schrijven, waarvoor de overheid zich borg stelt. Dit kapitaal moet de maatschappij in staat stellen om te starten met de realisatie van haar doelstellingen.

Paul Thonet, hoofdingenieur van de Bijzondere Dienst der Schelde wordt aan het hoofd gesteld van de Bijzondere Tunneldienst, die de leiding zal nemen bij de bouw van de tunnel (17). Thonet start met het opstellen van een bestek en de nodige tekeningen voor de aanbesteding onder de vorm van een wedstrijd. Hierbij baseert hij zich op het aanbestedingsdossier zoals reeds voorbereid was in 1923, zonder ingrijpende wijzigingen aan te brengen.

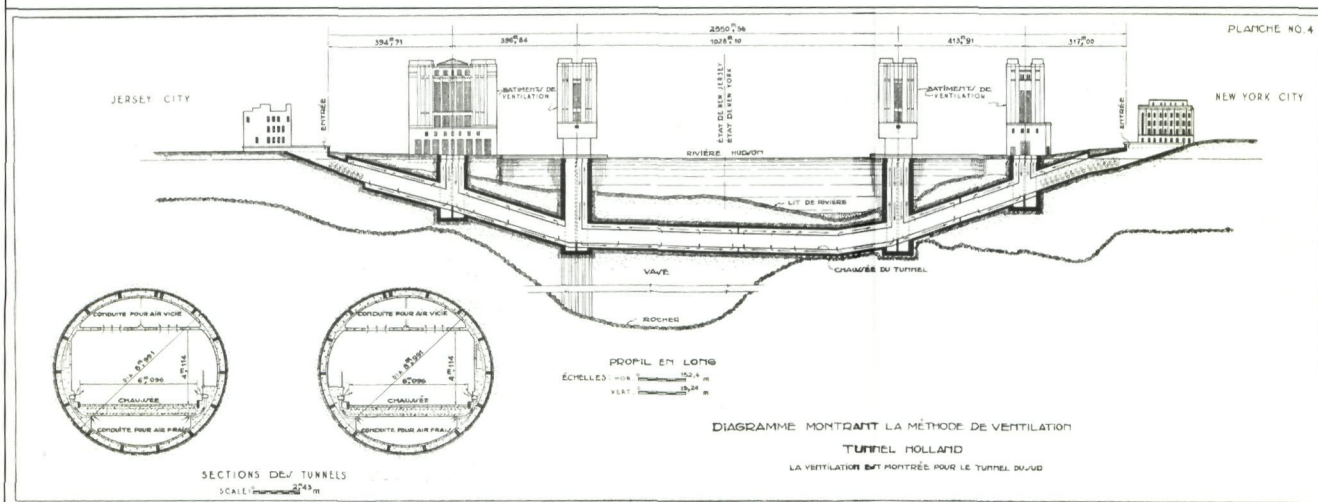
De aanbesteding wordt gepubliceerd als brochure met de titel *Bouwen van een tunnel onder de Schelde te Antwerpen* en gaat vergezeld van een set tekeningen met inplantingplannen, het bodemprofiel, e.a. De IMALSO voorziet een tunnel met hellingen en liften voor de voetgangers volgens het traject van Tobie Claes (18). Daarnaast zijn de inschrijvers verplicht een aanbod te doen voor een – nogal vreemde – variante met hulpliften voor voertuigen. Toch blijven de inschrijvers vrij om zelf alternatieve oplossingen naar voor te schuiven.

De aanbesteding start op 1 december 1929 en de inschrijvingen moeten ten laatste op 15 september 1930 bij de IMALSO neergelegd worden. Dit geeft de inschrijvers een ruime periode van 9 maanden om hun project voor te bereiden. De aanbesteding

dingstekst blijft verbazingwekkend oppervlakkig voor wat betreft de eigenlijke werken, terwijl de technische uitrusting (uitgezonderd de verluchting) en de administratieve bepalingen uitvoerig aan bod komen (19). Hieruit blijkt dat Thonet geen flauw idee heeft hoe een dergelijk gigantisch werk – op dat ogenblik ongezien in Europa – aan te vatten en daarom volledig rekent op de inventiviteit van de inschrijvers. Op dat ogenblik zijn er in Europa slechts een handvol riviertunnels voor autoverkeer van vergelijkbare schaal waaronder twee in Londen (*Blackwall Tunnel*, 1897 en *Rotherhithe Tunnel*, 1908) en één in Hamburg (*Elbe Tunnel*, 1911). De concepten van deze tunnels dateren echter uit de 19de eeuw en de tunnels voldoen niet aan de hoge vereisten (hoofdzakelijk op het vlak van verluchting) waaraan een 'moderne' autotunnel moet voldoen.

Om het gebrek aan technische kennis, noodzakelijk om de inzendingen correct te kunnen beoordelen, te compenseren onderneemt Paul Thonet een studiereis naar Parijs om er de metrowerken te bezoeken en vertrekt hij op studiemissie naar de Verenigde Staten. Hier zal hij de belangrijkste, recente riviertunnels voor autoverkeer bezoeken en hun uitvoeringsmethodes bestuderen: de *Holland Tunnel* in New York (1927), de *Posey Tube* in Oakland California (1928), en een tunnel in aanbouw onder de haven van Boston. Thonet publiceert zijn reisverslag al tijdens de periode dat de bidders hun offerte voorbereiden in de *Annales des Travaux Publics de Belgique* onder de titel *Les Tunnels pour Véhicules aux Etats-Unis* (20). In de tekst omschrijft Thonet zeer uitvoerig de bouw van de *Holland Tunnel*, op dat ogenblik al 2 jaar in gebruik en door de New-Yorkers fier als "the eight wonder" bestempeld (21).

▼ Schematische voorstelling van het verluchttingsprincipe van de Holland Tunnel (archief I.M.A.L.S.O., aanbestedingsdossier Franki, niet geda-teerd)

Nr. 130
Bijlage bij
M&L 23/6
nov.-dec.
2004

Tentoonstellingen

Jo Braeken

DE GEBROEDERS BOURGEOIS Architectuur & Plastique pure

In de grote zaal van het CIVA loopt tot 27 maart een overzichtstentoonstelling gewijd aan architect Victor Bourgeois en zijn broer, de dichter, journalist, cineast en kunstericus Pierre Bourgeois. Deze tentoonstelling georganiseerd door de Fondation pour l'Architecture en de Archives d'Architecture Moderne, wil niet alleen hommage brengen aan het architecturale oeuvre van Victor Bourgeois – en dit voor het eerst sinds de retrospectieve tentoonstelling van 1971, één van de eerste manifestaties van de Archives d'Architecture Moderne. Expliciet wordt ook de intense samenwerking tussen beide broers gethematiseerd, en hun interactie met avant-garde kunstenaars als Pierre-Louis Flouquet en Karel Maes. De wetenschappelijke leiding was in handen van ingenieur-architect Iwan Strauven, als onderzoeker verbonden aan de Vakgroep Architectuur & Stedenbouw van de Universiteit Gent.

Victor Bourgeois (1897-1962) geldt als één van de belangrijkste woordvoerders van de Moderne Beweging in België. Met een uitgesproken sociale bewogenheid realiseerde hij een omvangrijk gebouwd en geschreven oeuvre. Meer dan tot dusver werd onderkend, was de inbreng van broer Pierre Bourgeois (1898-1976) door-

slaggevend voor zijn professionele oriëntatie en reflectie. De draagwijdte en de intensiteit van zijn carrière als architect, als lesgever aan 'La Cambre' en als wegbereider vonden hun voedingsbodem in de relatie tussen de twee broers. Samen richtten ze op jeugdige leeftijd niet alleen een reeks artistieke tijdschriften op, zoals *Au Volant* (1919) en *Le Geste* (1919-1920), maar eveneens het kunsten-centrum Le Centre d'Art (1919-1920), waar René Magritte en Flouquet voor het eerst tentoonstelden. Het weekblad *7 Arts* (1922-1929) een gezamenlijk initiatief met Flouquet, Maes en George Monier, stond in het brandpunt van de Moderne Beweging. Voornamelijk geïnspireerd door *De Stijl* streefde het tijdschrift de integratie van de kunsten na en nam het de verdediging op zich van 'la plastique pure'. Ook op sociaal vlak waren de broers Bourgeois actief als oprichters van de huurderscoöperatie La Cité Moderne, die in 1925 de gelijknamige tuinstad bouwde in Sint-Agatha-Berchem. De Cité Moderne, een veelvuldig gepubliceerd icoon van de Belgische avant-garde, bezorgde Victor Bourgeois een stevige reputatie in de Europese avant-garde. In 1927 bouwde hij als enige Belg een woning op de internationale modelwijk, de Weissenhofsiedlung te Stuttgart, en een jaar later vertegenwoordigde hij samen met Huib Hoste België op het eerste Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM) te La Sarraz.

Als vice-voorzitter was hij aanvankelijk bijzonder actief betrokken bij de organisatie van deze legendarische congressen. Op zijn voorstel werd de tweede bijeenkomst in 1929 te Frankfurt gehouden en vond de derde aflevering in 1930 plaats te Brussel.

Ondanks deze internationale carrière zag Bourgeois zich vanaf 1925 verplicht zijn aandacht te richten op kleinschalige opdrachten, zoals zijn de woning in Koekelberg, de kunstenaarswoning voor Oscar Jespers in Sint-Lambrechts-Woluwe en de gekoppelde vakantieverblijven van Herman Teirlinck en Karel Maes in Sint-Idesbald. Van de jaren 1930 richtte Bourgeois zijn aandacht vooral op de stedenbouw, met toekomstvisies voor de Brusselse hoofdstedelijke agglomeratie, zoals "*Le Nouveau Bruxelles*" dat op het 3de CIAM-congres in Brussel wordt voorgesteld, en voor de streek van Charleroi. Bourgeois zette zijn loopbaan na de Tweede Wereldoorlog onverminderd verder, met interessante ontwerpen als het Stadhuis van Oostende, het kinderdagverblijf Le Berceau in Marcinelle, het Germinalpaviljoen en de Eternittoren op Expo 58. Via zijn onderwijsopdracht aan 'La Cambre' vanaf de oprichting in 1928 tot zijn overlijden, oefende hij een onmiskenbare invloed uit op enkele sleutelfiguren van de naoorlogse generatie zoals Jacques Dupuis, Willy Van Der Meeren en Charles Vandenhove.

Op basis van het in de Archives d'Architecture Moderne bewaarde Bourgeois-archief, toont de tentoonstelling aan de hand van plannen, zeldzame schetsen en archieffoto's een chronologisch overzicht van het gebouwde oeuvre van de architect en zijn stedenbouwkundige ontwerpen en studies. Het materiaal wordt overzichtelijk per project gepresenteerd, vergezeld van een uitgebreide toelichting, de nodige plattegronden en enkele maquettes. Ook worden de nog bestaande projecten in hun huidige toestand getoond. Pierre Bourgeois is vooral symbolisch aanwezig via zijn schilderijencollectie, met vroege werken van Magritte, Flouquet, Maes en Félix De Boeck die getuigen van het gemeenschappelijke artistieke project van beide broers. Een aparte documentaire sectie van de tentoonstelling besteedt onder meer aandacht aan de avant-garde tijdschriften waarin de samenwerking van de gebroeders Bourgeois het meest vruchtbaar is geweest, de internationale receptie van de Cité Moderne, en de rol van Victor Bourgeois in de CIAM-organisatie. Een selectie brieven van onder meer Le Corbusier, Sigfried Giedion, Theo van Doesburg, Hannes Meyer en Huib Hoste, waaronder de praktische schikkingen voor hun gezamenlijke reis per automobiel naar La Sarraz, maakt de geschiedenis van de Moderne Beweging tastbaar. Een begeleidende publicatie is aangekondigd voor januari 2005.

De gebroeders Bourgeois
Architectuur & Plastique pure

CIVA
Kluisstraat 55, 1050 Brussel
Tel. 02/642.24.80
www.civa.be

24 november 2004 – 27 maart 2005
dinsdag-zondag 10u-18u
nocturne woensdag tot 21u
gesloten maandag en feestdagen
inkom € 6

Marjan Buyle

FAKE OR NOT FAKE? HET VERHAAL VAN DE RESTAURATIE VAN DE VLAAMSE PRIMITIEVEN

In 1983 kochten de Stedelijke Musea voor het Groeningemuseum twee paneelschilderijen van Petrus Christus (ca. 1415/20 – 1475/6). Ze hebben als onderwerp de Annunciatie en de Geboorte van Christus. Hun Spaanse herkomst suggereert dat ze ooit door Petrus Christus voor een Spaanse opdrachtgever in Brugge geschilderd zijn en dan naar het Iberische schiereiland geëxporteerd. Beide panelen hebben een duidelijke verwantschap met bekende werken van Petrus Christus, nu in de musea van Berlijn en Washington, die ook rond 1450 in Spaanse opdracht geschilderd zijn. Bovendien zijn er parallellen met werken van andere Vlaamse kunstenaars van die tijd. Terwijl men dit in Brugge naar aanleiding van de aankoop als argument voor de authenticiteit beschouwde, zijn hier steeds meer twijfels over gerezen en spreken deskundigen in de wandelgangen al van 'vervalsingen'. Deze beweringen berusten vooral op de materiële toestand van de panelen: de signatuur van Petrus Christus op de Annunciatie is een duidelijk moderne nabootsing, net als (helaas) meer dan 80 % van dit schilderij. Een onbekende restaurateur heeft blijkbaar een poging gedaan een zwaar beschadigd schilderij op een niet onmiddellijk te herkennen manier te reconstrueren. Hij baseerde zich op bekende schilderijen van Petrus Christus, Jan van Eyck en Antonello da Messina om de indruk van een oud en authentiek schilderij van de Vlaamse meester te creëren. Door toevoeging van een valse signatuur en datum werd waarschijnlijk een grens overschreden tussen een deontologisch problematische restauratie en een rechtstreekse vervalsing. Of niet? De panelen in het Groeningemuseum zijn uitstekende voorbeelden van de problematiek die de tentoonstelling

Fake – not Fake wil aankaarten. Dendrochronologisch onderzoek kan het hout rond 1450 dateren, waarmee beide werken in oorsprong 15de-eeuwse schilderijen zijn. Zie bijvoorbeeld het tweede paneel met de Geboorte van Christus dat duidelijk minder beschadigd is, en in principe als een min of meer authentiek werk van een 15de-eeuwse schilder uit Vlaanderen beschouwd kan worden. Was het daarom ethisch en kunsthistorisch een legitieme beslissing deze werken in 1983 te kopen? En wat is dan hun status volgens huidige normen: beschadigd origineel, slechte restauratie, bewuste vervalsing? Het antwoord op deze vragen is allesbehalve vanzelfsprekend. Fake or not fake is niet zomaar een tentoonstelling over opvattingen en technieken van 'vervalsers', maar gaat uit van een nieuw concept. Centraal in deze tentoonstelling staat het werk van Jef Van der Veken (1872-1964), een man die als 'grondlegger' van het restaureren van oude schilderkunst in België kan beschouwd worden en vooral bekend is geworden door het schilderen van de kopie van het gestolen Lam Godspaneel met de Rechtvaardige Rechters. Een tiental door Van der Veken gerestaureerde of geschilderde werken wordt speciaal voor dit project met moderne natuurwetenschappelijke methodes onderzocht. De resultaten worden tesamen met de werken getoond. Naast restauraties van Van der Veken zijn ook 'echte' vervalsingen uit die tijd tentoongesteld, met name de beruchte 'Vermeer-schilderijen' van Han van Meegeren, om de verschillen én overeenkomsten inzake restauratie, reconstructie en vervalsing te verduidelijken.

De tentoonstelling loopt in het Groeningemuseum in Brugge, van 26 november 2004 tot 28 februari 2005.

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

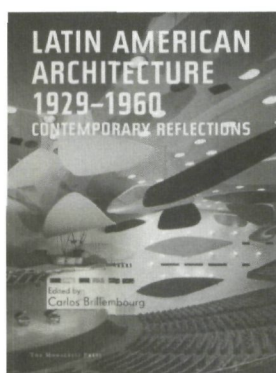
Latin American Architecture
1929-1960

Contemporary Reflections

Carlos Brillembourg

New York, The Monacelli Press, 2004,
164 p., ISBN 1-58093-136-7

Bundel congresbijdragen (New York, 2002) bedoeld als een kritische reflectie en een herdefiniëring van de bijdrage van Latijns Amerika aan de architectuur van de periode 1929-1960, in het licht van de complexe kruisbestuiving tussen Europa, Noord- en Latijns Amerika. Onder een weldadig klimaat werd de leer van Le Corbusier tijdens de 'gouden jaren' vertaald in een kleurrijke en continue interactie van binnen- en buitenruimten geopend naar het landschap, bepaald door technische en formele innovaties en met een belangrijke rol voor de plastische kunsten. Zes essays behandelen telkens een bijzonder aspect van de architectuur in een bepaalde regio: Niemeyer versus Le Corbusier en de interactie met de Verenigde Staten in Brazilië, de samenwerking van Villanueva en Calder in de Aula Magna van Caracas, het debat over abstractie en de synthese van de kunsten in Argentinië, Barragan en de bronnen van het modernisme in Mexico en het tropisch rationalisme in de Caraïben, met een rondetafelgesprek tot slot.

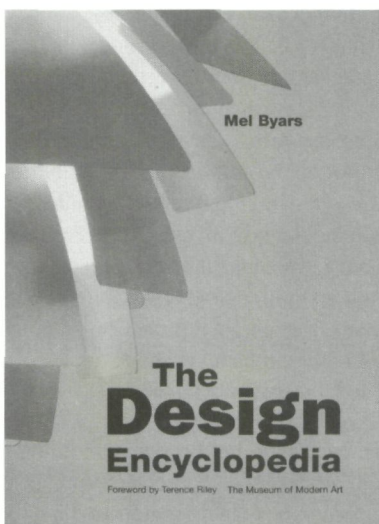

The Design Encyclopedia

Mel Byars

Londen, Laurence King Publishing,
2004, 832 p., ISBN 1-85669-349-X

Indrukwekkend, ruim geïllustreerd encyclopedisch naslagwerk over de wereldwijde geschiedenis van het design van 1870 tot heden, ontstaan in samenwerking met het Museum of Modern Art van New York, als een volledig herwerkte heruitgave van de eerdere editie uit 1994. De zowat 3500 notities behandelen ontwerpers en makers van sier- en gebruiksvoorwerpen, met een evenwichtige keuze van individuele designers en ontwerp-ateliers, groeperingen en beroepsverenigingen, belangrijke producenten en fabrikanten. Voor architecten gold een substantiële designpraktijk als criterium voor opname. Het begrip design werd vrij strikt gedefinieerd, grosso modo beperkt tot de disciplines meubels en verlichting, ceramiek, glas- en metaalwerk, textiel, huishoudtoestellen en elektronica, met uitsluiting van de grafische kunsten, mode en sieraden. De notities zijn eenvormig gestructureerd volgens de categorieën opleiding en biografie of geschiedenis, tentoonstellingen, onderscheidingen en bibliografie. In plaats van registers werd geopteerd voor een beperkt systeem van verwijzingen. België is zoals wel vaker ondervetegenwoordigd, met Wolfers en De Coene, Jules Wabbes en Pieter De Bruyne als opvallendste omissies.

Airports

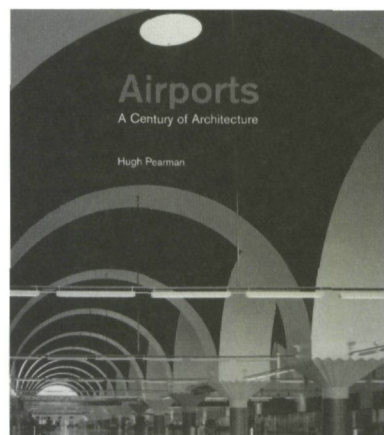
A Century of Architecture

Hugh Pearman

Londen, Laurence King Publishing,
2004, 240 p., ISBN 1-856693-56-2

Historisch en typologisch overzicht van de ontwikkeling van de luchthaven, boeiend beschreven en uitvoerig gedocumenteerd met archieffoto's, affiches, ontwerpschetsen, bouwplannen en recente kleuropnames. Precies een eeuw geleden ontstaan op de 'Huffman Prairie' van de Gebroeders Wright, is de luchthaven uitgegroeid tot één van de meest fascinerende bouwprogramma's van de 20ste eeuw, waarvan de toekomstverwachting nog steeds aanleiding geeft tot science fiction. Na een inleiding over het wezen en de betekenis, de uitdagingen en beperkingen van de luchtvaart, wordt in zeven chronologische hoofdstukken de evolutie geschetst van de luchthaven als concept en realiteit, vanaf het moment dat de mens het luchtruim koos tot vandaag.

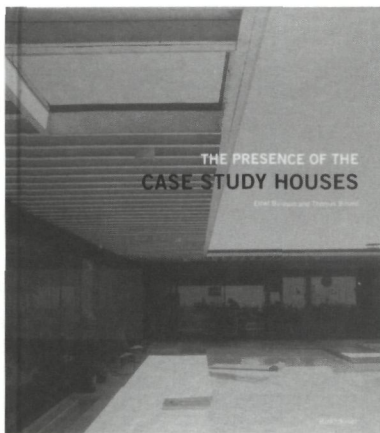
Achtereenvolgens komen aan bod: de pioniersjaren van vliegmeetings en de omslag tijdens de Eerste Wereldoorlog, het ontstaan van een volwaardig bouwtype op het groeiritm van de burgerluchtvaart tijdens het interbellum, de utopische visioenen van meerdere generaties over de rol van de luchtvaart in de metropool van de toekomst, de beeldvorming van de luchthavenarchitectuur als metafoor van het vliegen, de expansie van de naoorlogse luchthaven onder invloed van de jet-technologie leidend tot de huidige megaluchthavens.

The Presence of the Case Study Houses

Ethel Buisson en Thomas Billard
Basel, Birkhäuser, 2004, 320 p.,
ISBN 3-7643-7118-8

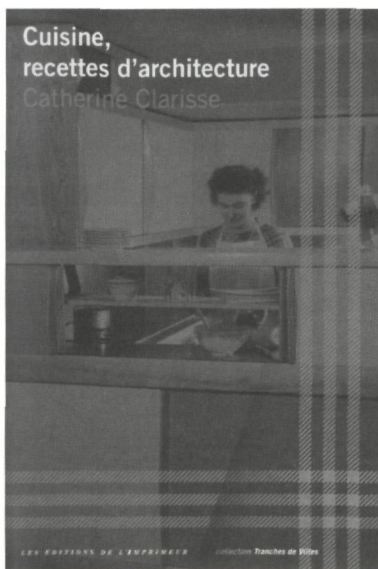
Knap vormgegeven studie over het Case Study House program, een uniek experiment opgezet door het vooruitstrevende architectuurtijdschrift Arts & Architecture en zijn charismatische hoofdredacteur John D. Entenza (1903-1984). Het programma had tot doel de ideale, moderne woonomgeving te scheppen voor het Amerikaanse middenklassegezin, makkelijk te bouwen aan een lage kostprijs en aangepast aan het specifieke klimaat van California. Van 1945 tot 1966 zagen negenendertig ontwerpen het licht, die door een haast immaterieel minimalisme, vederlichte structuren en inventieve ruimtelijke oplossingen een volstrekt nieuwe definitie gaven van het eigentijdse wonen. Gevestigde waarden als Richard Neutra, Eero Saarinen, Charles en Ray Eames, maar ook jong talent als Raphael Soriano, Craig Ellwood, Pierre Koenig en Quincy Jones droegen bij tot de internationale reputatie van het programma, dat zijn invloed doet gelden tot op vandaag. Het boek mengt een onderhoudend, persoonlijk gekleurd verslag van de zoektocht naar de huidige realiteit en relevantie van de Case Study Houses, met een gedegen analyse van de historiek en de betekenis van het experiment, gelardeerd met tal van kaderteksten die de tijdsgeest, de architecturale en maatschappelijke context toelichten.

Cuisines, recettes d'architecture

Catherine Clarisse
Besançon, Les Éditions de l'Imprimeur,
2004, 256 p., ISBN 2-910735-95-8

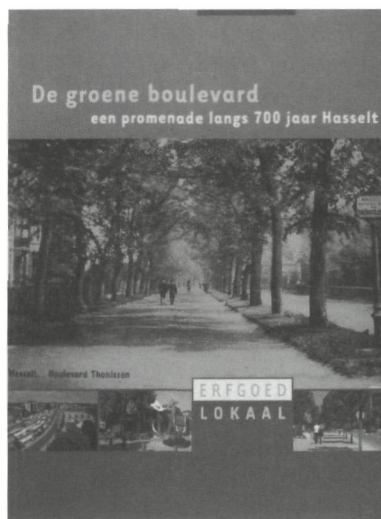
Originele studie over de transformatie die de moderne keuken in de loop van de 20ste eeuw onderging onder het motto "Om tijd te winnen moet men ruimte verliezen". Met 'Tayloriaanse' precisie werden huishoudelijke processen ontleed, bewegingen en passen in rationele schema's gegoten en vertaald tot het concept van de 'functionele' keukens. Deze evolutie ging gepaard met een graduele reductie van de ruimte, die in de eerste eeuw helft tafel en stoelen deed verdwijnen en in de tweede eeuw helft het venster verving door een doorgeefluik. Onder de vorm van 'fiches cuisines' worden emblematische keukenconcepten en hun voorlopers – de experimenten van Lilian Gilbreth uit de jaren 1920, de 'Frankfurter Küche' van Margarethe Schütte-Lihotzky uit 1926, de eerste modulaire 'Cubex'-keuken van Louis Herman De Koninck uit 1930, de 'Cité Radieuse'-keuken van Le Corbusier en Charlotte Perriand uit 1947-1952 – ten gronde geanalyseerd en in hun historische en maatschappelijke context gesitueerd, niet alleen voor een beter begrip van de achterliggende objectieven, maar evenzeer om een aantal overgeleverde mythes te ontcrachten, met een pleidooi voor een meer conviviale keuken tot slot.

De groene boulevard

Een promenade langs 700 jaar Hasselt
Kathleen Bessemans e.a.
Antwerpen, Openbaar Kunstbezit
Vlaanderen, 2004, 64 p.,
ISBN 90-7609-961-8

Deeltje uit een attractieve en toegankelijke reeks erfgoedgidsen, die onder de noemer 'Erfgoed Lokaal' de culturele biografie schrijven van een gemeente of een stadsbuurt, vergezeld van archiefbeelden en typische volksvertellingen. De Groene Boulevard omarmde ooit het leven van de Hasselaar, van het moederhuis, de gemeenteschool, het college of athe-neum, de kazerne, de keramieklfabriek of de jeneverstokerij, de kiosk en het casino, tot de gevangenis en het hospitaal. Het ruim geïllustreerde verhaal van deze gebouwen, waarbij tal van beroemde medeburgers – van Hendrik van Veldeken tot Adrien de Gerlache – de revue passeren, staat ook voor 700 jaar Hasseltse geschiedenis.

Voor alle reacties:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

*Marcel M. Celis***DE ONZE-LIEVE-VROUW
TEN ZAVELKERK**

Naar aanleiding van de inhuldiging op 7 december 2004 van de pas geres-
taureerde Sint-Marcoenkapel, werd in
het kader van de gefaseerde restaura-
tie van de Onze-Lieve-Vrouw ten
Zavelkerk in Brussel, in de reeks
Geschiedenis en Restauraties een
eerste omvattende publicatie gewijd
aan dit in vele opzichten merkwaardig
bedehuis.

Op initiatief van de Directie Monu-
menten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest, boog
een uitgebreid en multidisciplinair
team van niet minder dan 23 auteurs
zich tegelijk over de rijke geschiedenis
van het gebouw en de opeenvolgende,
reeds in de 19de eeuw opgestarte
restauratiecampagnes.

Zo wordt de ontwikkeling van de
Zavelwijk vanaf de 14de eeuw tot
heden bij wijze van inleiding verhaald

door André Vanrie. Hoe de kerk door
de eeuwen heen werd ervaren wordt
aan de hand van iconografie geschetst
door Lode De Clercq, terwijl Griet
Meyfroots zich buigt over de rol van
de Koninklijke Commissie voor Monu-
menten en Landschappen tijdens de
19de-eeuwse 'restauratie'werken.
André Loits, L. De Clercq en Frans
Doperé verrichtten wat hen betreft
specifiek onderzoek naar respectieve-
lijk de werking van de gilden in de
middeleeuwen, een mogelijke chrono-
logie op basis van steenhouttechnie-
ken bij kalksteen en de houten dak-
gebinten.

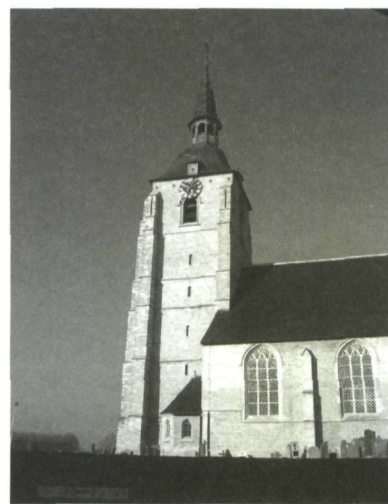
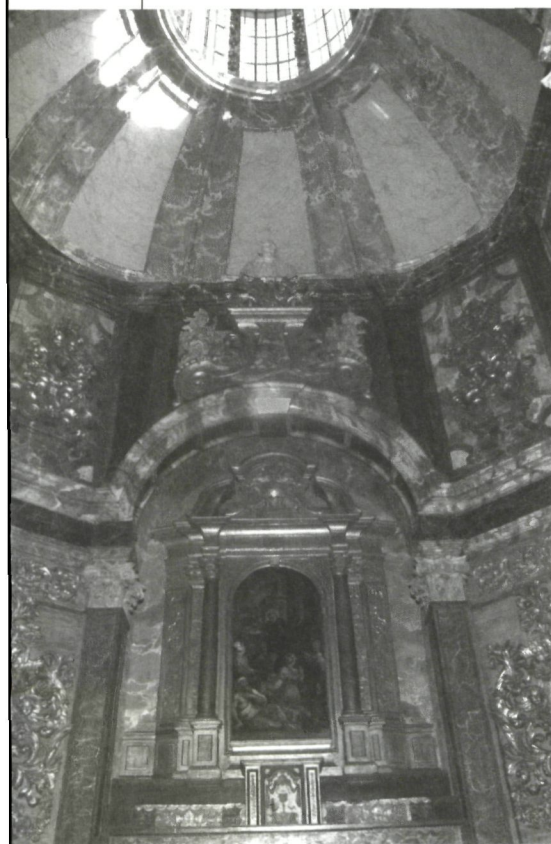
De pas afgewerkte restauratie van de
zuidgevels van de kerk, langs de
Regentschapsstraat, en in het bijzon-
der de vernieuwende opties en toege-
paste technieken, worden meer in
detail behandeld door Karel Breda,
Yves De Windt en, voor de glas-in-
loodramen, Aletta Rambaut, terwijl
Jacques Vereecke uitvoerig ingaat op
de reiniging en conserverende behan-
deling van de beeldhouwwerken in
het zuidportaal.

Nog meer auteurs buigen zich over
interieurelementen van de kerk, in het
bijzonder de barokke, dubbel achtkan-
tige Sint-Marcoenkapel, tussen het
koor en de huidige sacristie, in haar
huidige vorm met kleurrijke gemar-
merde houten lambrizeringen na 1690
tot stand gekomen op initiatief van
Lamoral II von Thurn und Tassis, naar
de plannen van Lucas Fayd'herbe en
Willem de Bruyn.

*De Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel-
kerk, Ministerie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest, 248 pp.,
ill. Prijs: 45 Euro. Verdeling: Altéra.*

Archeologie*Katrien van Iseghem
Raf Ribbens***ARCHEOLOGISCH
ONDERZOEK
IN DE SINT-MARTINUSKERK
TE RIJMENAM**

Op 1 oktober ging een archeologisch
onderzoek van start in de Sint-Marti-
nuskerk te Rijmenam, n.a.v. het plaat-
sen van een nieuw vloerverwarmings-
systeem. Er werd geopteerd voor dit
systeem in het kader van de restaura-
tie van het orgel, waarvoor tevens
werken aan het doksaal noodzakelijk
waren. Het archeologisch onderzoek
werd gesubsidieerd door de Afdeling
Monumenten en Landschappen in het
kader van het restauratieproject.
Het dossier, dat destijds op het voor-
malig Instituut voor het Archeologisch
Patrimonium ter bindend advies was
voorgelegd, werd vanaf 1 januari ver-
der opgevolgd vanuit de Afdeling
Monumenten en Landschappen door
de beheersarcheologen, in samenwer-
king met het Vlaams Instituut voor
het Onroerend Erfgoed.
Enkel de bedreigde zones dienden
onderzocht te worden, namelijk de
bovenste laag van 40 cm die voor het
plaatsen van de vloerverwarming
moest uitgegraven worden. Gezien de
aard van de vloerverwarming werd de
volledige kerkvloer uitgebrouwen, en

kon een vlakdekkende opgraving georganiseerd worden. Een archeoloog en tekenaar werden door de aannemer aangeworven voor een periode van 3 maand en de gemeente Bonheiden stelde 3 arbeiders en logistieke middelen ter beschikking. Eind november rondde archeoloog Raf Ribbens, geassisteerd door tekenaar André Detloff, het onderzoek op het terrein af, om zich op de verwerking van de opgravinggegevens te concentreren. Eind december zal ook deze fase afgerond worden.

De Sint-Martinuskerk in haar huidige vorm is een driebeukige gotische kerk waarvan het ontstaan in de 14de eeuw gesitueerd wordt. De eerste vermeldingen van het bestaan van een kapel op de plaats van de kerk dateren van 1120.

De eerste bevindingen van het onderzoek brengen een aantal bouwhistorische fases van het kerkgebouw aan het licht. Deze structuren zijn momenteel slecht relatief (d.w.z. ten opzicht van elkaar) dateerbaar. Het onderzoek van de mortelstalen uit de verschillende structuren zal hier

later meer uitsluitsel over moeten geven.

Voorlopig kunnen we stellen dat de structuren die onder de huidige toren zijn gevonden, op een oudere westelijke toren wijzen. Deze bouwphase valt samen met nog een muur in de noordelijke beuk, die parallel loopt met de huidige buitenmuur, en twee muren in het koor die een halfcirkelvormige afsluiting vormen, ongeveer halweg in het huidige koor. Het vermoeden bestaat, gezien de typologie en het materiaal van deze structuren, dat het om eenzelfde fase gaat, maar deze vermoedens moeten door C14-onderzoek nog bevestigd worden. De gotische kerk had oorspronkelijk een kleiner koor, smallere zijbeuken en had afzonderlijke daken op het schip en op de zijbeuken.

Andere veranderingen die bekend zijn uit historische documenten en gestaafd worden door de archeologische vondsten hebben plaatsgevonden in de 18de eeuw. Het gaat onder meer om het plaatsen van kerkmeubilair, het leggen van een nieuwe vloer en het plaatsen van een grafkelder. Deze laatste is nog bewaard in het koor en

hoort toe aan de familie Cuypers, heren van Rijmenam in de 18de eeuw. Van de negen bijzettingen in de kelder zijn de resten nog bewaard.

Tenslotte werden in de portaalzone sporen aangetroffen van de verwoesting van de toren in 1914, en de wederopbouw ervan in de jaren '20 van de 20ste eeuw. Bij deze gelegenheid werd eveneens een nieuwe doopkapel gebouwd, ter vervanging van de eerdere 18de-eeuwse versie.

Het vondstenmateriaal uit het onderzoek is vrij beperkt. Het gaat voornamelijk om menselijk botmateriaal dat niet meer in situ zit. Immers door het aanleggen van nieuwe vloeren en het uitgraven van nieuwe graven was de bovenlaag sterk verstoord. Er werd geen enkel skelet binnen context gevonden. Naast keramiek en bot werd eveneens een deel bouw materiaal gerecupereerd en kwamen enkele munten aan het licht.

Vanessa Vander Ginst & Peter Van den Hove

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE O.L.V.- BASILIEK IN TONGEREN.

Start van de tweede fase

Wie de komende maanden een bezoek brengt aan de O.L.V.-Basiliek van Tongeren zal wel even schrikken wanneer hij halweg de middenbeuk aankijkt tegen een immense houten wand die de kerk radicaal in twee delen snijdt. Voor de duur van ca. twee jaar wordt de oostelijke helft van de kerk – met uitzondering van het koorge-deelte – het toneel van een werf waar zowel archeologen, ingenieurs als aannemers druk in de weer zullen zijn. In september 2004 nam immers de tweede fase van de restauratiewerkzaamheden in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren een aanvang. Net als tijdens de eerste fase combineert fase twee de aanleg van een nieuwe vloerverwarming en een ondergrondse museumkelder. Ditmaal blijft het westelijke gedeelte van de kerk permanent toe-

gankelijk voor kerkgangers en toeristen. Men kan er onder meer het mooi gerestaureerde 'Le Picard' Orgel bezichtigen terwijl het Onze-Lieve-Vrouw-beeld tijdelijk werd opgesteld in het torengelijkvloers. Vanuit de kerk kunnen de archeologische opgravingen en de andere werkzaamheden gevolgd worden door twee kijkvensters in de houten schutting. Wie meer wil zien en weten kan terecht op een speciaal daarvoor opgericht bezoekersplatform in het koor van de kerk. Van hieruit kan men de werkzaamheden nauwgezet opvolgen. De stad Tongeren verzorgt er ook enkele infopanelen.

De O.L.V.-Basiliek van Tongeren is één van de belangrijkste monumenten van Limburg. De kerk is bovendien ingeplant in het hart van de oudste stad van het land. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij de aanleg van een ondergrondse kelder onder de Basiliek er ook voor archeologen een belangrijke taak is weggelegd. Elke spade-steek in de bodem betekent immers een stukje bodemarchief dat onherroepelijk verdwijnt. Daarom wordt het geplande keldervolume eerst helemaal door archeologen nauwkeurig opgegraven, gefotografeerd en ingetekend. In feite is de site van de O.L.V.-Basiliek een schoolvoorbeeld van hoe ondergrondse en bovengrondse resten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Opgravingen vertellen niet alleen iets over het rijke Romeinse verleden

van de stad Tongeren maar zijn bovendien een erg belangrijke informatiebron voor de bouwgeschiedenis van de huidige O.L.V.-Basiliek en haar voorlopers. Archeologische sporen moeten hier dan ook gezien worden als cultuurgoederen die intrinsiek deel uitmaken van het monument. Enkel een gedegen archeologisch onderzoek kan ervoor zorgen dat tijdens een ingrijpende restauratie deze sporen hun waarde met betrekking tot de documentatie en de valorisatie van het monument behouden.

De opgravingen in de O.L.V.-Basiliek staan onder wetenschappelijke begeleiding van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE).

Het merendeel van de kosten voor het archeologisch onderzoek zijn echter opgenomen in het totale budget van de werkzaamheden. En zo hoort het ook vermits een dergelijke ingrijpende restauratie als voornaamste 'verstoorder' van het bodemarchief moet worden beschouwd. In feite mag het ganse project ook in deze zin een voorbeeld genoemd worden omdat het een toepassing is van één van de fundamentele principes van het Europese verdrag van Malta: de 'verstoorder' betaalt.

De funderingen die reeds zijn blootgelegd tijdens de tweede fase vervolledigen en bevestigen het plan van de Romaanse kerk zoals dat al na de eerste fase werd gereconstrueerd. Een nieuw inzicht is echter dat de roze mortelvloer die ook in de weste-

lijke helft werd opgegraven bij de Romaanse kerkfase hoort en niet bij de gotische zoals tot nu toe gedacht. Deze vloer is namelijk consequent weggehakt bij het plaatsen van de gotische zuilen op de Romaanse kettingmuren. Op enkele plaatsen is in dit vloeroppervlak ook de aanzet bewaard van enkele pijlers van de Romaanse kerk. Een vrij unieke situatie bij een kerkopgraving.

In het zuidelijk transept werden ook enkele muren opgetekend die ouder zijn dan de Romaanse kerkfase en die niet passen binnen de eerder vooropgestelde gefaseerde reconstructies. Enkele van deze muren lijken op basis van hun opbouw en hun stratigrafische positie zelfs helemaal niet thuis te horen in de late middeleeuwen en dateren bijgevolg waarschijnlijk uit de vroege of volle middeleeuwen.

Mogelijk gaat het hier zelfs niet om kerkbouw maar om vroegmiddeleeuwse bewoning die zich topografisch situeerde tussen een van de oudste kerkfasen in het noorden en de Materuskapel in het zuiden. Als deze voorlopige hypothese stand houdt is het voor de eerste keer dat in Tongeren vroegmiddeleeuwse bewoning wordt aangetroffen. Samen met de opmerkelijke vondst van een merovingisch graf bij opgravingen aan de Clarissenstraat in Tongeren lijkt het erop dat langzaam maar zeker ook enkele bladzijden van de vroegste middeleeuwse geschiedenis van Tongeren zullen geschreven worden.

Wetgeving

Vesna Van Renterghem

VERWAARLOZING VAN BESCHERMDE MONUMENTEN EN STADS- EN DORPS- GEZICHTEN: de verantwoordelijkheid van ieder

Dat verwaarlozing van beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten een probleem vormt, is reeds voldoende bekend.

Nochtans zijn eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en vruchtgebruikers ingevolge artikel 5, § 7 en 11, § 1 van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten, zoals gewijzigd, ertoe gehouden door de nodige instandhoudings- en onderhoudswerken hun op een ontwerp van lijst voorkomend of definitief beschermd monument of stads- of dorpsgezicht in goede staat te behouden en het niet te ontsieren, te beschadigen of te vernielen. In dit licht is ook het besluit van de Vlaamse Regering van 17 november 1993 tot bepaling van algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten te kaderen.

Verzuimen zij de overeenkomstig artikel 5, § 7 en 11, § 1 bepaalde voorschriften na te leven, dan kunnen zij ingevolge artikel 13, § 1, 3° van datzelfde decreet worden gestraft met een gevangenisstraf van 8 dagen tot 5 jaar en een geldboete van 26 tot 10.000 euro of met één van die straffen.

Zijn het rechtspersonen die zich hieraan schuldig maken, dan is artikel 13, § 3 van toepassing. Dit houdt in dat rechtspersonen niet alleen een geldboete kunnen opgelegd krijgen, maar ook een bijzondere verbeurdverklaring, een verbod een werkzaamheid te verrichten tot zelfs een sluiting of een ontbinding.

Artikel 13, § 2 tenslotte handelt over personen die in de uitoefening van hun beroep of activiteit onroerende goederen kopen, verkavelen, te koop of te huur zetten, verkopen of verhuren, bouwen ... en over personen die meer dan één maal de overtredingen begaan bedoeld in artikel 13, § 1.

Dat de straffen werden verzwaard en recidivisten en professionelen zwaarder worden aangepakt, is het gevolg van het decreet van 21 november 2003 houdende wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van Monumenten en Stads- en Dorpsgezichten. Niet onbelangrijk detail: het decreet werd unaniem goedgekeurd.

Het spreekt echter vanzelf dat deze (en andere) wijzigingen opgenomen in het voormelde decreet van 21 november 2003 dode letter zullen blijven indien er niet efficiënt wordt opgetreden door de overheid of indien het gerechtelijk apparaat zou achterblijven.

Minister Van Mechelen heeft alvast in zijn beleidsnota aangegeven de oprichting van een operationele eenheid handhaving te zullen stimuleren. Tevens beklemtoont hij de zorg van de overheid voor haar eigen erfgoed gezien de voorbeeldfunctie die de overheid vervult.

Maar ook uit de houding van de parketten en de uitspraken van hoven en rechtbanken blijkt meer en meer dat men oog heeft voor de specifieke situatie van ons kwetsbaar erfgoed. Een veroordeling tot het betalen van een dwangsom is hierbij een efficiënt drukkmiddel. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren.

In een zaak aangaande de verwaarlozing van een beschermd hoeve veroordeelt de correctionele rechtbank te Leuven (corr. rb. Leuven van 21 september 1998) eerste en tweede beklagde tot een geldboete, die, bij gebreke van betaling binnen de wettelijke termijn, zal vervangen worden door een vervangende gevangenisstraf van 2 maanden. Gelet op de ernst van de verwaarlozing is de rechtbank van mening "dat niet kan worden ingegaan op de gevraagde opschorting en

dat een ernstige principiële straf dient opgelegd te worden".

Ten aanzien van derde, vierde en vijfde beklagde wordt, gezien de geleverde inspanningen, wel het voordeel van de opschorting van de uitspraak verleend voor de duur van 3 jaar weliswaar onder de voorwaarde dat de door de bevoegde dienst van de administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumenten en Landschappen gegeven of te geven richtlijnen stipt worden opgevolgd in afwachting van een voorgenomen restauratie.

De rechtbank beveelt de beklagden om binnen een termijn van 3 maanden over te gaan tot het dichtleggen van het dak en het stutten van de kopgevel.

Zij worden in solidum veroordeeld tot betaling van een dwangsom van 2000 BEF per dag vertraging in de uitvoering van deze werken.

Er wordt geen hoger beroep ingesteld en enige tijd later zijn de instandhoudingswerken uitgevoerd.

Een ander geval betrof de verwaarlozing van een beschermd gebouw in West-Vlaanderen. Beklagde wordt in eerste aanleg veroordeeld (corr. rb. Kortrijk van 27 mei 1998 – merk op in de overweging van de rechtbank: "Het feit dat het gebouw niet in goede staat verkeerde wanneer beklagde het aankocht, is geen reden om het jaren te laten verkrotten"), maar zowel hijzelf als het openbaar ministerie en de burgerlijke partijen tekenden beroep aan.

In beroep (Hof van Beroep Gent van 3 december 1999) wordt de veroordeling van de beklagde tot een geldboete waarvan een deel met uitstel, of vervangende gevangenisstraf, bevestigd.

Voor het overige geeft het Hof aan beklagde het bevel om overeenkomstig artikel 15 van het decreet van 3 maart 1976 op zijn kosten over te gaan tot het terugbrengen van het onroerend goed in zijn vroegere staat binnen een termijn van één jaar vanaf de dag waarop het arrest in kracht van gewijsde is getreden. Het Hof voegt eraan toe dat het terugbrengen van het goed in de vorige staat in

deze zaak moet geïnterpreteerd worden als "de uitvoering van de dringende en noodzakelijke instandhoudings- en onderhoudswerken ter voorkoming van de directe verdere schade aan het geklasseerde oude gebouw binnen de perken van de beschermingsbepalingen, derwijze dat er niet meer moet worden gevreesd voor de instandhouding en het verder behoud van het goed".

Het Hof stelt ook dat, indien het onroerend goed niet in de vroegere toestand wordt teruggebracht binnen voormelde termijn, de Minister of diens gemachtigde ambtenaar van ambtswege in de uitvoering ervan kan voorzien en legt een dwangsom op van 5000 BEF per dag vertraging in de nakoming van het bevel. Na inning van de dwangsom worden ook in dit dossier de noodzakelijke instandhoudingswerken uitgevoerd.

Dat er zo onzorgvuldig wordt omgesprongen met ons waardevol erfgoed is des te onbegrijpelijker aangezien zowel beroep kan worden gedaan op onderhoudspremies als op fiscale aftrek. Bovendien kan door regelmatig onderhoud een eventuele latere (duurdere) restauratie worden vermeden.

Deze tekst moge dan ook een aanzet zijn tot het nemen van ieders verantwoordelijkheid in de instandhouding van ons erfgoed.

Buitenkrant

Patrick Roose

FLEMISH ORGAN TREASURE, TONGEREN, ONZE-LIEVE-VROUWBASILIEK

De nieuwe reeks *Flemish Organ Treasure* is de opvolger van de door de firma Naxos opgestarte reeks *The Flemish Organ Heritage*. Doordat de firma Naxos al haar regionale activiteiten naar Duitsland heeft getransfereerd en er in de hoofdzetel aldaar geen commerciële interesse meer bestaat voor kleinschalige initiatieven, heeft Het Orgel in Vlaanderen vzw het op zich genomen om Vlaamse geres-taureerde historische orgels te promoten bij middel van klankopnames die aan de nodige kwaliteitsvereisten voldoen.

Aldus is deze CD tot stand gekomen, dankzij een samenwerkingsverband van het FvV, Klara, de Afdeling Monumenten & Landschappen en Het Orgel in Vlaanderen vzw.

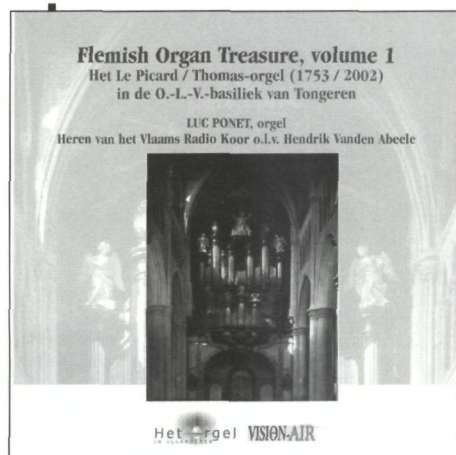
Het programma ligt in de lijn van een sympathieke trend die in de *musica antiqua*-vertolking courant is, namelijk een reconstructie rond een bepaald thema (bijvoorbeeld *Een zeewijdings-plechtigheid in Venetië*, *Dedicatiefeest in de Sint-Gertrudiskapel in Hamburg* enz.). Het programma is opgebouwd rond de structuur van een oorspronkelijke orgelmis zoals ze in de eerste helft van de 18de eeuw in een Luikse kerk kan geklonken hebben, aangevuld met altemnerende versetten over het *Salve Regina*, het *Magnificat* en het *Te Deum*. Dat er op deze CD geen muzikale toppers ingespeeld werden - hoewel het orgel er voor geschikt is -, zal wel een bewuste keuze zijn: ook in de muziek bestaat er zoiets als *architectura minor* en wie dus op zoek is naar zeldzaamheden vindt hier zijn gading. Hiermee heeft Luc Ponet (*1959) zichzelf op het achterplan gehouden om des te meer het fraaie instrument

waarvan hij titularis-organist is in de kijker te stellen; hij compenseert dit even door zijn recital te besluiten met twee korte composities van eigen hand.

De Luikse orgelbouwers Jean-Baptiste en zijn broer Jean-François Le Picard, beiden clerici, hadden in 1739 het grootse orgel van de Luikse Saint-Pierre (4 manualen, aangehangen pedaal en 39 registers) gebouwd, dat dermate bewonderd werd dat de bouwers nog driemaal werden verzocht om een identiek orgel te maken, namelijk voor de abdij van Herkenrode in Kuringen (1744), de Basiliek van Tongeren (1750, voltooid in 1752) en de benedictijnenabdij van Sint-Truiden (1753).

Zoals gewoonlijk in grote centra, onderging ook het orgel van de Basiliek van Tongeren in de loop van de geschiedenis herhaaldelijk aanpassingen en transformaties, ondermeer in 1869 door de gebroeders Müller uit Reifferscheid. Ze bouwden het orgel uit tot een romantisch instrument met 47 registers en een zelfstandig pedaal. Het resultaat bevredigde echter niet volledig zodat Charles Anneessens vanaf 1879 tot 1882 belast werd met de afronding van de werken. In 1944 geschiedde een laatste ombouw, met behoud van een kleine hoeveelheid 18de-eeuws pijpwerk en vooral 19de-eeuwse registers met symfonisch karakter, en gestuurd door een nieuwe elektro-pneumatische tractuur. Het resultaat was een compromis-instrument zonder uitgesproken karakter en met een grote bedrijfsonzekerheid.

Met de restauratie van 1997-2002 door de *Manufacture d'orgues Thomas sprl* (Francorchamps-Ster), naar ontwerp van n.v. Spectrum (orgeldeskundige Michel Lemmens), werd teruggekeerd naar de toestand zoals voorzien door J.-B. Le Picard tussen 1750 en 1752. Aangezien er slechts weinig originele elementen overbleven van het oorspronkelijke instrument - enkel de kast, de frontpijpen en enkele houten bourdonpijpen - bestond de opdracht van de orgelbouwer er in

feite uit om een nieuw orgel te bouwen in het oude buffet en dit volgens de Luikse orgelbouwtraditie van de 18de eeuw. Richtinggevend waren natuurlijk het gedetailleerde contract dat werd opgesteld voor de bouw van het orgel van de Sint-Pieterskerk van Luik, en de oorspronkelijke dispositie van het Tongerse orgel, zoals opgenomen in de *Dispositiën der merkwaardigste kerk-orgelen, welken in de zeven vereenigde provinciën als mede in Duytsland en elders aangetroffen worde'* (Joachim Hess, Gouda, 1774). Daarnaast zijn er de nog resterende orgels of elementen van Luikse orgels uit de 18de eeuw waaruit een analyse gemaakt kon worden van aspecten die met de reconstructie verband hielden: tractuur, windvoorziening, legering van het metaal voor de orgelpijpen, etc.

Van bij de aanvang van het project werd geopteerd voor de toevoeging van een zelfstandig pedaal in een nieuw te bouwen (eikenhouten) kast achter het Hoofdwerk (Gr.Org.), waardoor men zich niet zal moeten beperken tot de Frans-klassieke orgellitteratuur.

De orgelkast, naar een ontwerp van Louis Lejeune, Luiks beeldsnijder, werd gemaakt door Jean-Pierre Heuvelman uit Luik (in onderaanneming voor Martin Benoît Termonia). In 1780 werden beelden als bekroning aan de orgelkast toegevoegd, die afkomstig waren van het oude hoofdaltaar, dat eerder vervaardigd was door genoemde Termonia.

De mechanische tractuur is geheel gereconstrueerd conform de principes van de Luikse orgelbouw in de 18de eeuw. Dit wil zeggen: een hangende tractuur voor de drie bovenste klavieren en een stekermechaniek voor het rugpositief.

De windvoorziening gebeurt met behulp van vier spaanbalgen, geplaatst achter de orgelkast. Het pijpwerk is, met uitzondering van de nog originele pijpen (cfr. supra), integraal nieuw vervaardigd in het atelier van de orgelbouwers Thomas. Voor het hameren van het metaal (ca. 10% tin en een kleine hoeveelheid koper) werd een kopie gemaakt van de hamermachine zoals afgebeeld in *l'art du facteur d'orgues* (Dom Bedos, Frankrijk, 18de eeuw). Alle houten pijpen zijn van eikenhout. De mensuren van de originele frontpijpen waren richtinggevend voor de mensuren van de andere prestanten. Voor de overige grondstemmen, de vulstemmen en de tongspelen baseerden de adviseur en de orgelbouwer zich op gegevens genoteerd bij nog bestaande orgels van Le Picard (Luik Benedictinessen, Vlierbeek) of hun opvolger Robustelly (Bolderberg, Langdorp en Herent). De reconstructie van het klankbeeld van dit type instrument bleek geen sinecure. Enerzijds is er het gebrek aan betrouwbare 'klinkende' referenties uit de 18de eeuw, en anderzijds de absorberende akoestiek van de basiliek waarbij de oorspronkelijke akoestiek definitief verloren ging. Het gebrek aan draagkracht van de kerkruimte (te wijten aan het blootleggen van de muren in 19de eeuw) werd gecompenseerd door een maximale sterkte in intonatie en een zo hoog mogelijke winddruk. Het specifieke karakter van de nog originele frontpijpen, en vooral de artistieke integriteit van de orgelbouwers-intonateurs waren dan ook bepalend voor de reconstructie van het gerealiseerde 18de-eeuwse klankbeeld.

CD Flemish Organ Treasure, vol. I, Tongeren O.L.Vrouwbasiliek / Luc Ponet, orgel (m.m.v. het Vlaams Radio Koor), 68'40" / VISION-AIR 2004/01

Te verkrijgen bij *Het Orgel in Vlaanderen*, p.a. Centrum Elzenveld Lange Gasthuisstraat 45, 2000 Antwerpen. Bijkomende informatie is te lezen op www.orgelinvlaanderen.be

M&L citaat

"De notre temps, il n'existe pas un goût esthétique commun à la grande majorité de la population; jamais, au contraire, le public n'a présenté le spectacle d'un désaccord plus complet dans les matières du goût.

Et c'est un fait qui atteint l'artiste, l'architecte surtout, dans son génie, qui le frappe d'une sorte d'impuissance et contre lequel il ne peut absolument rien".

"De huidige tijden kennen geen esthetische norm meer die door brede lagen van de bevolking wordt gedeeld, wel integendeel; nooit eerder heeft het publiek inzake smaak het spektakel geboden van een fundamentele onenigheid. Het is een feit dat de kunstenaar – en in het bijzonder de architect – raakt in zijn vernuft, dat hem treft met een soort onmacht waartegen hij geen verweer heeft".

Uit: César DALLY, *Architecture Funéraire Contemporaine. De la Société et de l'Architecture. A propos de notre architecture funéraire*, Bibliothèque de l'Architecte, Parijs, 1971, III, kolom 4.

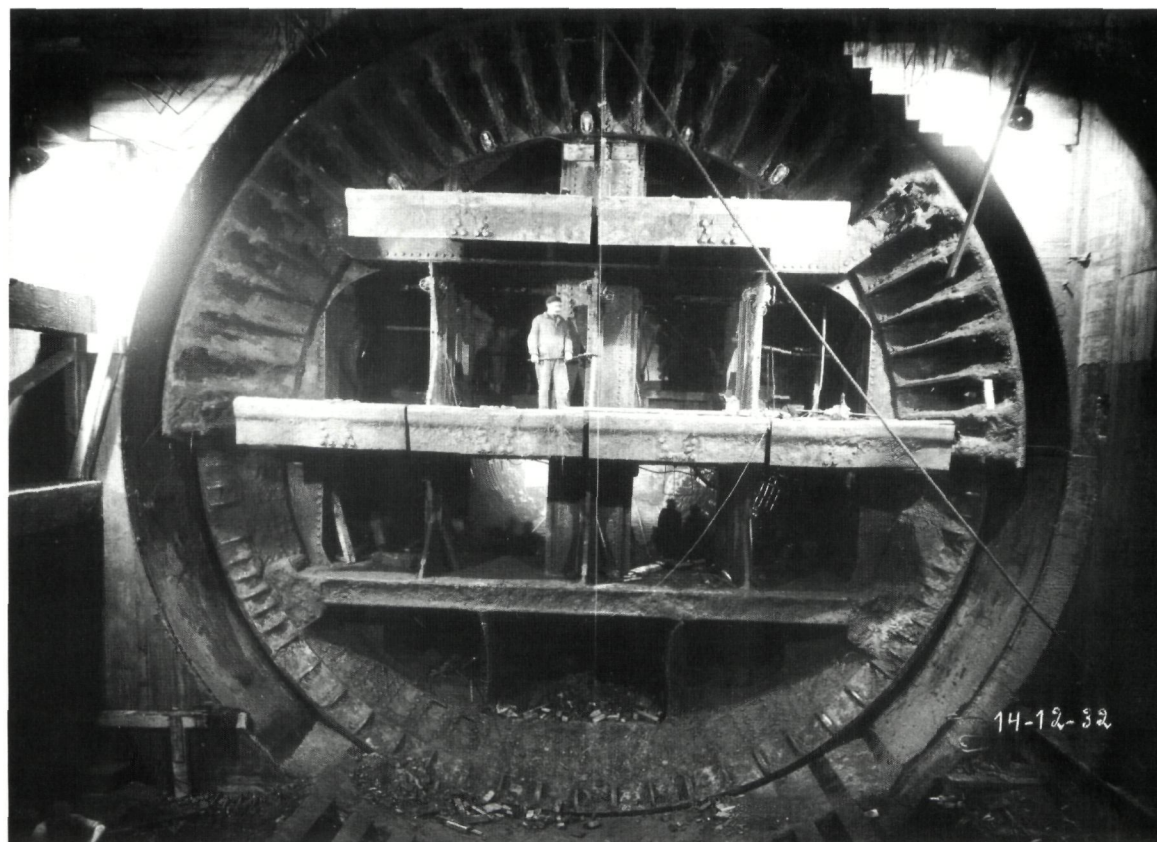
De *Holland Tunnel* geldt op dat ogenblik als de meest vooruitstrevende tunnel voor autoverkeer. Hij bestaat uit twee afzonderlijke tunnelbuizen die gedolven werden met behulp van de schildmethode onder hoge atmosferische druk, een methode die het graven van een tunnel in zanderige, met water verzadigde ondergronden mogelijk maakt. Het schild is een uitvinding van ingenieur Marc Isambard Brunel en werd door hem toegepast bij het graven van de eerste tunnel onder de Thames in Londen (1825-1843). Bij de bouw van de *Holland Tunnel* is Isambards uitvinding ontwikkeld tot een gesofisticeerd apparaat dat bestaat uit een grote metalen cilinder waarvan de voorzijde voorzien is van een snijkant. De cilinder is net iets groter dan de tunnelsectie en overlapt aan de achterzijde de gietijzeren tunnelwand. Door middel van hydraulische vijzels die zich afzetten tegen de reeds voltooide tunnelwand kan het gevaarte verder de bodem indringen. Het eigenlijke schild – een barrière tussen de tunnel en de ondergrond – is een verticale wand die gecontroleerd open en dicht kan en waarlangs de graafwerkzaamheden gebeuren op verschillende niveaus. De tunnelwand bestaat uit gietijzeren segmenten die samengesteld worden tot ringen. Nadat het schild zich voorwaarts heeft bewogen komt een hydraulische arm in actie die de gietijze-

ren segmenten één voor één in positie brengt tot opnieuw een volledige ring is gevormd. Door de 'kop' van de tunnel onder hoge atmosferische druk te brengen kan hier geen water binnendringen.

De *Holland Tunnel* is het prototype van een moderne autotunnel onder een rivier. Wanneer het team van ingenieur Clifford M. Holland met de voorstudie van het project start, wordt de stad New York al geconfronteerd met grote verkeerscongesties. Daarom situeert men de tunnel op één van de drukste plekken van de stad. Een survey van het bestaande verkeer en een schatting van het te verwachten verkeer vormen de uitgangspunten van het studiewerk (22). Dit leidt tot een aantal vernieuwende concepten op het vlak van verkeersafwikkeling en ventilatie.

Men beseft dat de capaciteit van de tunnel afhankelijk is van een vlotte in- en uitvoer van het verkeer. Daarom zijn aan beide oevers de in- en uitritten gescheiden door een volledig bouwblok, en fungeren grote verkeerspleinen hier als buffer.

De accumulatie van verstikkende uitlaatgassen in de straten van New York bij grote verkeersopstoppingen is op dat ogenblik al een bekend fenomeen. De grote vooropgestelde capaciteit van de nieuwe tunnel (men voorziet 22.300.000 wagens in 1943), maakt een efficiënte verluchting dan ook cruciaal

◀ Frontaal zicht op het schild waarbij de snijrand en de verschillende niveaus voor de gravers duidelijk zichtbaar zijn (1932) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

voor het slagen van de onderneming. In de Londense tunnels van Blackwall en Rotherhithe rekende men aanvankelijk volledig op natuurlijke verluchting via vier schoorstenen. Bij de introductie van motorvoertuigen bleek dit verluchtingsprincipe niet meer te voldoen. Een groot deel van het studiewerk aan de *Holland Tunnel* wordt dus gewijd aan het zoeken naar de optimale wijze van verluchten (23). Het is de eerste maal dat men een autotunnel van deze schaal zal bouwen en de effecten van uitlaatgassen op het menselijk organisme zijn ongekend. Hierbij kan men rekenen op de hulp van verschillende Amerikaanse universiteiten. De hoeveelheden koolstofmonoxide in de uitlaatgassen van explosiemotoren worden bepaald. Proefpersonen worden blootgesteld aan welbepaalde hoeveelheden koolstofmonoxide om de effecten van uitlaatgassen op het menselijke organisme te bestuderen en om maximumnormen vast te leggen. Met behulp van levensgrote testmodellen zoekt men naar correcte formules voor het berekenen van luchtverplaatsingen in kokers, en in een onderzoekstation voor mijnbouw rijden proefpersonen eindeloze rondjes om de optimale wijze van luchttoevoer te bepalen (24).

Het resultaat is een ronde tunnelsectie waarvan het bovenste en onderste segment als verluchtungskoker fungeren: via het onderste segment wordt verse lucht aangevoerd en via het bovenste segment wordt de verontreinigde lucht afgezogen. In langsdoorsnede is de tunnel verdeeld in 7 secties, beademd door machinale longen. Deze installaties bevinden zich in 4 grote verluchtingsgebouwen (twee op de oever en twee in de rivier) die als gigantische machines volledig zijn opgebouwd uit luchtschachten en zeer grote ventilatoren. De vier gebouwen verbergen hun industrieel karakter en de installaties worden verpakt in monumentale baksteenvolumes. Toch geven de volumes, volgens Sullivan's "*Form Follows Function*" credo, iets prijs van hun interne functionaliteit: de uitlaatgassen verdwijnen via hoge schouwen op de vier hoeken van het gebouw; via het lagere middenrisaliet wordt verse lucht aangezogen. Deze opstelling zorgt er voor dat de flux van verse en verontreinigde lucht mekaar niet kruist en genereert een monumentaal gebouw volgens de klassieke driedeling.

Bij zijn terugkeer uit de Verenigde Staten stelt Thonet voor, op basis van de ervaringen met de *Holland Tunnel*, een aantal voorwaarden van het bestek bij te sturen (25). Over één bemerking raakt men het aanvankelijk niet eens: het weren van voet-

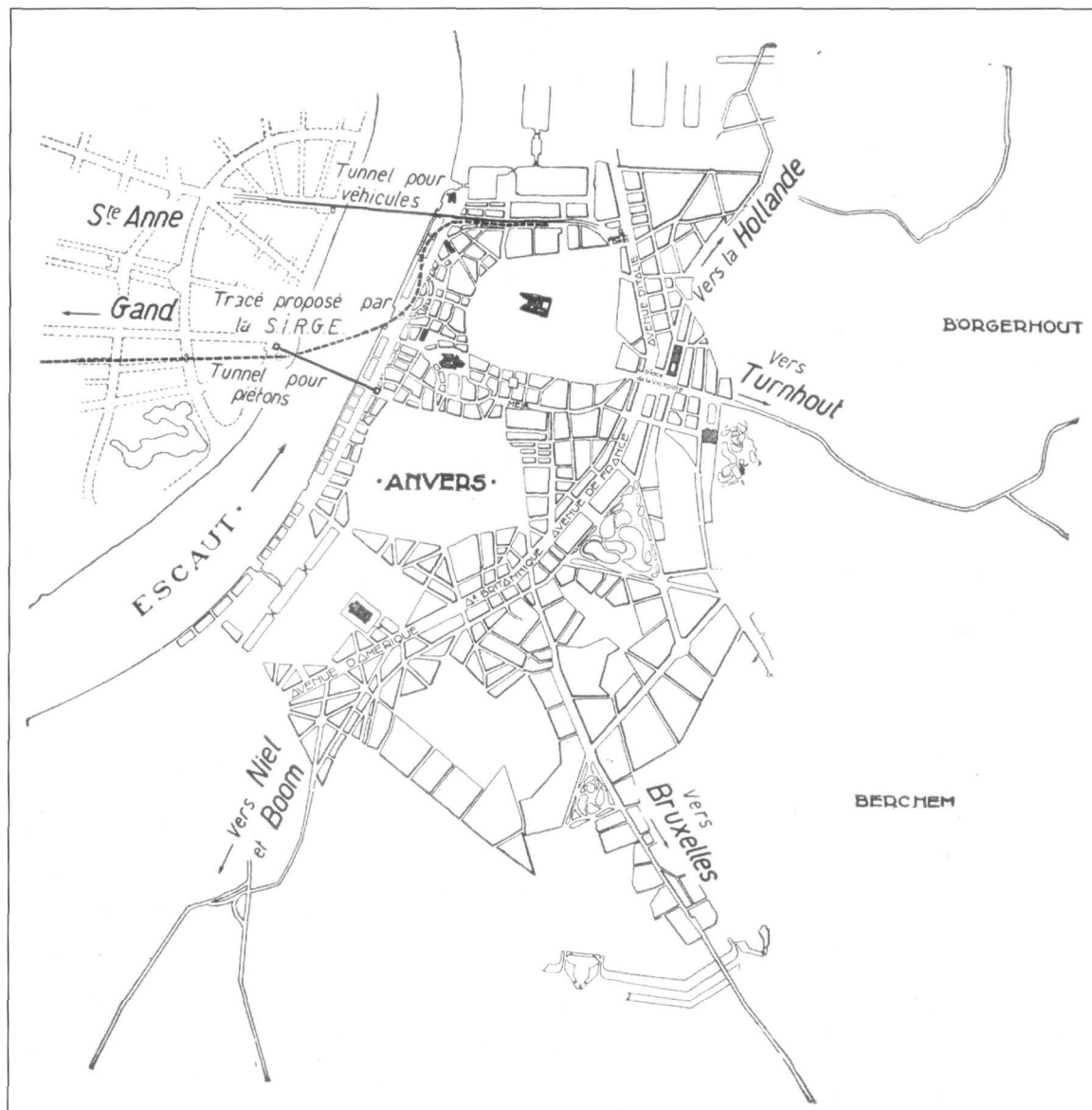
gangersverkeer uit de autotunnel. Het verlenen van doorgang voor voetgangers is één van de statutaire verplichtingen van de IMALSO

DE COMPAGNIE INTERNATIONALE DES PIEUX FRANKIGNOUL

Op de voorziene datum worden 41 pakken en kisten officieel geopend: 10 aannemingsbedrijven blijken een voorstel te hebben ingediend (26). De inzenders hebben de mogelijkheid om varianten in te dienen gretig benut: maar liefst 60 verschillende voorstellen worden neergelegd waaronder zelfs voorstellen voor een brug. Na de prijsvergelijking blijven twee aannemingsbedrijven in de running: de *Société d'études des Grands Travaux d'Anvers* (27) en de *Compagnie Internationale des Pieux armés Frankignoul* (*Franki*) (28). In tegenstelling tot die van de andere inzenders, zijn de voorstellen van beide aannemingsbedrijven goed uitgewerkt: ze bevatten technische omschrijvingen en berekeningen, kostprijsberekeningen, berekeningen van de uitbatingkosten en zelfs een voorstel tot financiering van de werken, en dit voor een lange reeks van verschillende tunnelconcepten.

De keuze voor de situering van de tunnels – teruggebracht tot een viertal realistische locaties zoals de offerte van de firma *Franki* aantoont – blijft onbeslist tot op het allerlaatste moment. De definitieve keuze lijkt vreemd genoeg vooral te zijn bepaald door constructieve, financiële en verkeerstechnische aspecten op het niveau van de tunnel zelf, en niet op het niveau van de stad. Een grondige verkeersstudie zoals aan de grondslag lag van de bouw van de *Holland Tunnel*, komt er niet. De offerte van de firma *Franki* bevat wel een nota van enkele pagina's over de verkeersproblematiek op stedelijk niveau. De hypothese dat het stedenbouwkundige plan voor de Linkeroever van Paul De Heem uit 1925-26 de basis legde voor de uiteindelijke ligging van beide tunnels wordt niet bevestigd in de verslagen van de raad van bestuur (29).

De raad van bestuur van de IMALSO beslist om twee aparte tunnels te bouwen: één voor autoverkeer (de zogenaamde 'grote tunnel'), ontsloten via hellingbanen volgens het traject 'Van der Mensbrugge' en één voor voetgangers (de zogenaamde 'kleine tunnel'), ontsloten door middel van liften en dicht bij het stadscentrum. In tegenstelling tot het officiële, bochtige traject 'Tobie Claes', is het verloop van beide tunnels nagenoeg loodrecht. Bovendien vergen de twee alternatieve trajecten samen een pak minder graafwerk.

Grondplan van Antwerpen met de situering van het officiële, niet uitgevoerde tracé en de beide gerealiseerde tracés. (in VAN HAUWAERT P., Les tunnels sous l'Escaut à Anvers (Extrait de La Technique des Travaux), Maison Desoer, Liège, s.d., p. 4)

De werken voor beide tunnels worden toegewezen aan de firma *Franki* omdat haar aanbod het goedkoopste is en zij een uitvoeringstermijn voorziet van slechts 1.000 werkdagen (30). Bovendien is het dossier op technisch vlak veruit het meest uitgewerkt. Naar een voorstel van Edgard Frankignoul - hoofd van de firma *Franki* - wordt beslist de voetgangerstunnel bijkomend uit te rusten met 'rol-lende trappen', een absolute nieuwigheid op dat ogenblik (31). Hiermee wil men congestie in de voetgangerstunnel bij druk gebruik vermijden, aangezien de liften een beperkte, onderbroken capaciteit hebben.

De *Compagnie Internationale des Pieux armés Frankignoul* is tot op dat ogenblik vooral actief bij het realiseren van in situ gerealiseerde funderings-

palen in beton. Het bedrijf past deze funderingsmethode met succes toe op internationaal niveau. Het binnenhalen van het contract voor de bouw van de Scheldetunnels is voor de Luikse aannemer met weinig of geen ervaring in de wereld van de burgerlijke bouwkunde dan ook een belangrijke stap (32).

Het bedrijf is opgericht door Edgard Frankignoul (1882-1954), een autodidact die in 1903 start als arbeider bij Maurice Prax, een Frans ingenieur die als agent van François Hennebique actief is in Luik. Tijdens de werken voor de Luikse Wereldtentoonstelling van 1905 (Prax is dan betrokken bij de werken aan het Paleis voor Schone Kunsten en de Mativabrug) doet Frankignoul ervaring op met het gewapend beton en het systeem *Compressol*,

Hennebique's gepatenteerde systeem voor funderingspalen in beton. In 1909 dient Frankignoul een patentaanvraag in met een verbetering van het systeem *Compressol. De Société par compression mécanique du sol* weigert om Frankignoul's patent aan te kopen waarna hij besluit om een eigen bouwbedrijf te starten. Met steun van Armand Baar, een Luiks mijnningenieur en ondernemer, weet het bedrijf zich een positie te verwerven op de Belgische markt voor industriële constructies. Een lijst met referentieprojecten, gevoegd bij de aanbesteding voor de tunnels illustreert dit: twee droogdokken in Hoboken voor rekening van de *Antwerp Engineering Cy Ltd*, betonnen hoogoveninstallaties voor de *Société Anonyme d'Ougrée-Marihay* in Ougrée, een cokesfabriek in Tertrat (Henegouwen) voor de *Société Anonyme Carbonisation Centrale, ...* (33). In navolging van de firma *Hennebique* werkt Frankignoul aan de uitbouw van een internationaal netwerk en start hij in de schoot van zijn bedrijf vanaf 1925 met de uitgave van een tijdschrift dat de technische aspecten van het bouwen belicht: *La Technique des Travaux, Revue Mensuelle des Procédés de Constructions Modernes*.

De uitgebreide kennis van zaken op het vlak van tunnelbouw die het relatief jonge Belgische aannemingsbedrijf weet te etaleren bij de aanbesteding is afkomstig uit de Verenigde Staten. Edgard Frankignoul (een dynamisch ondernemer met internationale relaties) zoekt na het uitschrijven van de aanbesteding contact met het New Yorkse aan-

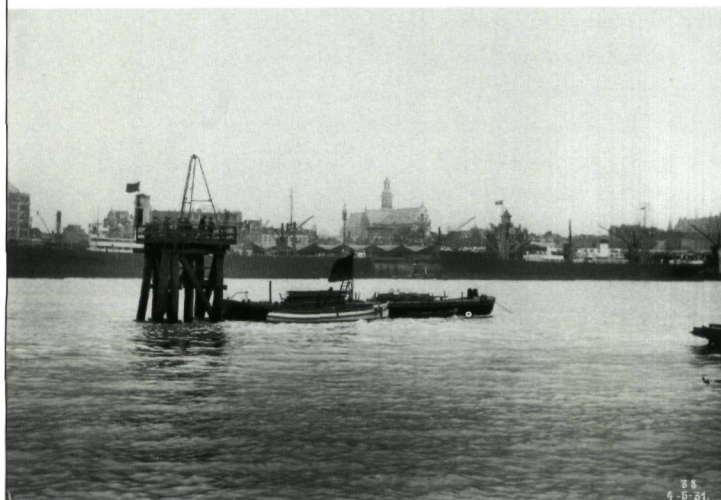
nemingsbedrijf dat twee jaar eerder de *Holland Tunnel* had gebouwd en op dat ogenblik de *Detroit-Winsor Tunnel* voltooide: Parklap, een dochteronderneming van het ingenieursbureau *Parsons Klapp Brinckerhoff & Douglas* (34). De firma *Franki* gaat een tijdelijke vereniging aan met *Parklap*, waarbij de Amerikanen instaan voor de conceptie van het project en de technische bijstand tijdens de werken. Om het concept van de *Holland Tunnel* en zijn verluchtingsstelsel te mogen reproduceren, betaalt de firma *Franki* een stevige prijs. Een studie van het schild en de tunnelwanden wordt uitgevoerd door ingenieur Søren Thøresen. De technische begeleiding van de werken zal verzorgd worden door o.a. ingenieurs John Hogan en Søren Thøresen (35). Daarenboven verzekert Frankignoul zich van de hulp van twee specialisten: Ole Singstad (hoofdingenieur van de *Holland Tunnel* en specialist ventilatietechniek) en ingenieur Gaston Henry (ingenieur van de Parijse metro, ervaren in het gebruik van 'het schild'). Om een financiële borgstelling ten opzichte van de IMALSO te verzekeren, voert de firma *Franki* een kapitaalverhoging door van 8 tot 20 miljoen Belgische frank.

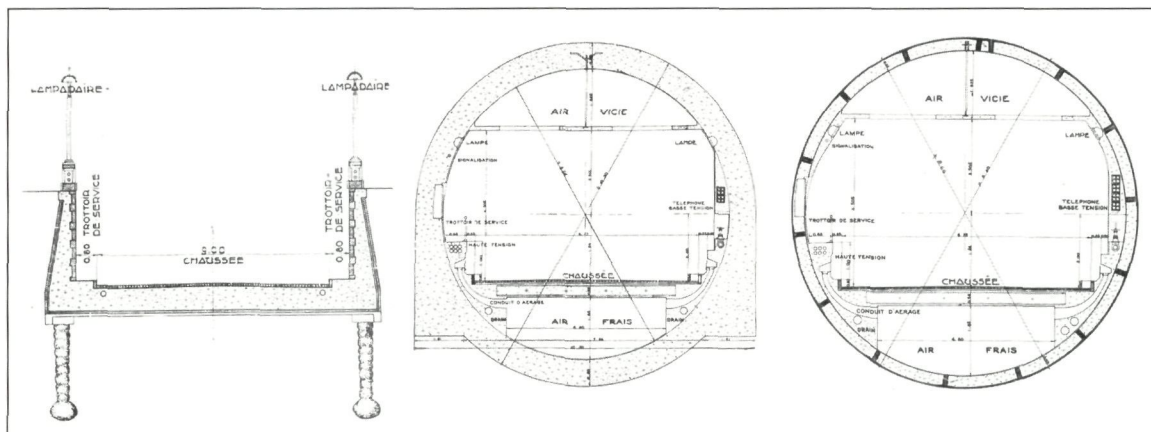
HET BOUWEN VAN DE 'GROTE TUNNEL'

Als voorbereiding en noodzakelijke aanvulling op de beperkte bodemstudie die de IMALSO ter beschikking had gesteld van de mededingers, laat de firma *Franki* voor de start van de werken nog 24 extra sonderingen uitvoeren ter hoogte van het traject van de voertuigentunnel door de *Société Anonyme Belge d'Entreprise de Forage et de Fonçage* (Foraky). Tijdens de werken aan de *Holland Tunnel* was gebleken dat een gedegen kennis van de ondergrond een noodzaak was (36). De firma *Foraky* – die teruggaat op het patent uit 1885 voor een snelboormethode van de Duitse ingenieur Anton Raky – had een sterke reputatie opgebouwd bij de uitbouw van de mijnen in het Kempense steenkoolbekken. Hier had het bedrijf zich toegelegd op het ontwikkelen van een methode van grondbevriezing, noodzakelijk bij het graven van verticale schachten in de sterk waterhoudende Kempense bodem (37). De Scheldebodemstalen worden onderzocht door mijnningenieur M.F. Halet, verbonden aan de *Service Géologique de Belgique* die de resultaten publiceert in het *Bulletin de la Société Belge de Géologie* (38). Het bodemprofiel vertoont een opeenvolging van verschillende zandsoorten om op een diepte van ongeveer 20 m over te gaan in een laag 'Boomse

▼
Het uitvoeren van
grondsonderingen
in de Schelde door
de firma Foraky
(1931)

(archief I.M.A.L.S.O.,
fotocollectie
'Scheldetunnels',
nr 38, oude
nummering)

De drie type-dwarsdoorsnedes van de Scheldetunnel voor voertuigen
(in VAN HAUWAERT P., *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers* (Extrait de *La Technique des Travaux*), Maison Desoer, Liège, s.d., pp. 8-10)

klei'. Het is in deze kleilaag dat het grootste deel van de ondergrondse sectie van de tunnel zal rusten.

De tunnel voor autoverkeer bestaat uit twee U-vormige betonnen inritten in open lucht met elk een lengte van 171m, vervolgens twee in open lucht gestorte betonnen tunnelkokers van 253,58 m (de Linkeroever) en 279,94m (de Rechteroever) lang en ten slotte één ondergronds deel van 1.235,33 m dat met de schildmethode wordt gegraven en bestaat uit gietijzeren segmenten, bedekt met een laag beton. De totale lengte bedraagt 2.110,85 m, de breedte van de rijweg is 6,75 m met een vrije hoogte van 4,50 m, de hellingen bedragen 3,5%. De buitendiameter van de tunnelkoker bedraagt 9,40 m. De verluchting gebeurt – volledig naar het voorbeeld van de *Holland Tunnel* – via twee grote verluchtungsgebouwen.

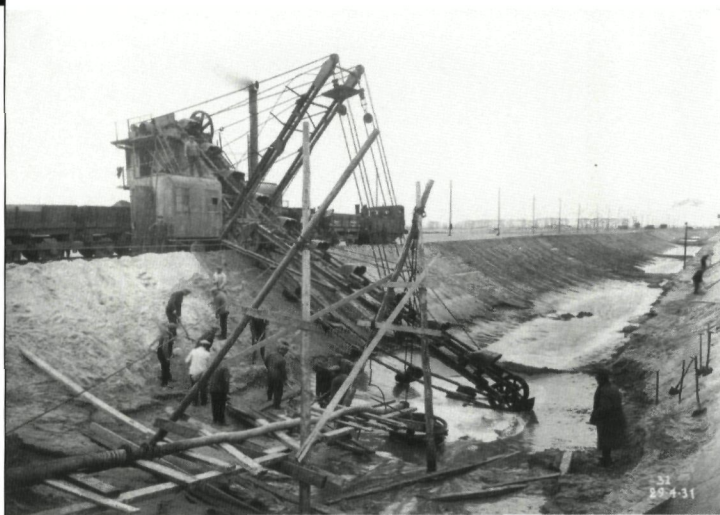
De uitgebreide reeks foto's en de filmbeelden die in opdracht van de firma *Franki* worden gemaakt, onderstrepen het enorme karakter van de onderneming (39). De bouwwerf bestaat eigenlijk uit twee aparte sites waarbij de aanpak van de werken op de Rechteroever sterk verschilt van die op de Linkeroever. De grootste site is die van de Linkeroever van waaruit men graaft naar de Rechteroever. Op de kleinere site van de Rechteroever wordt de Luikse aannemer geconfronteerd met specifieke problemen, eigen aan de stedelijke context zoals de beperkte bewegingsruimte (de werf bevindt zich in het midden van een brede laan, met opeenvolgend de volgende benamingen: Brouwersvliet, Oude Leeuwenrui en Ankerrui, die uitmondt op de Rijnplaats) en de noodzaak om grote ondergrondse rioleringskanalen te verleggen (zoals de straatnamen doen vermoeden is de laan een overwelfd deel van het oude havenstelsel van de stad). Ter hoogte

▼ Overzichtsfoto van de werkzaamheden op de Linkeroever aan de tunnel voor voertuigen (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

▼ Foto van de Oude Leeuwenrui vóór de aanvang van de werken (1931) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

▲ Foto van de graafwerken aan de open sleuf op de Linkeroever (1931) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 31, oude nummering)

van de Ankerrui (waar de laan versmalt), de Rijnplaats en de Koeikensgracht worden nieuwe rooilijnen bepaald en wordt de aangrenzende bebouwing onteigend en afgebroken (40). Hierdoor komt de nodige ruimte vrij om, in navolging van het New Yorkse voorbeeld, ter hoogte van de inritten grote verkeerspleinen in te richten. De technische complexiteit van de onderneming, waarbij grote hoeveelheden van verschillende materialen aangevoerd worden, en de moeilijke stedelijke context waarbinnen de werken plaatsvinden,

▼ Foto van de werken aan de open sleuf op de Rechteroever (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

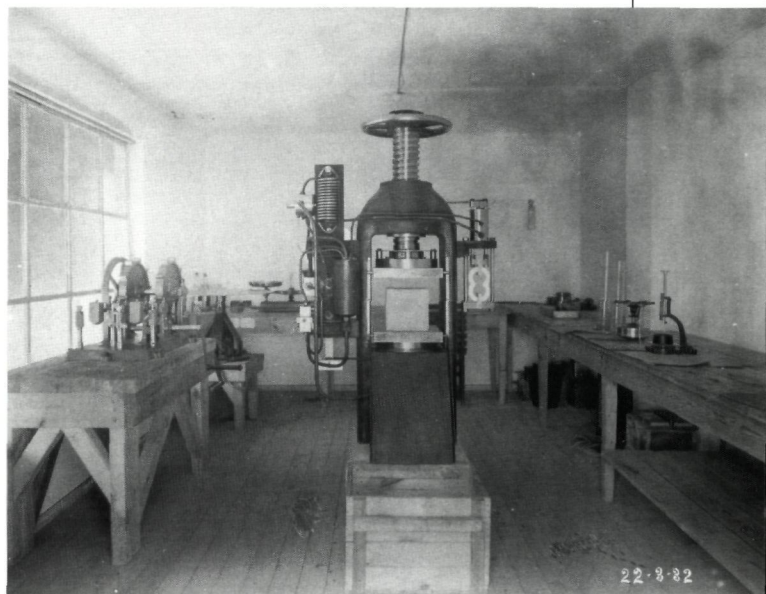
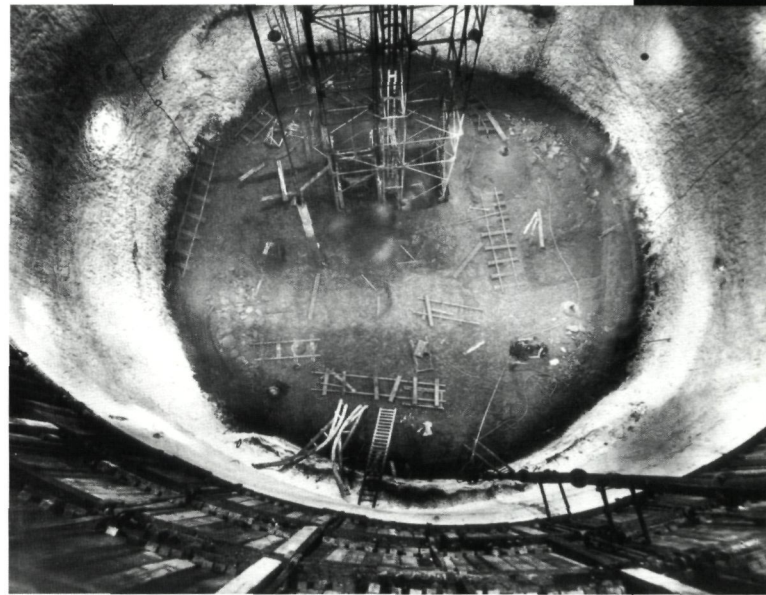
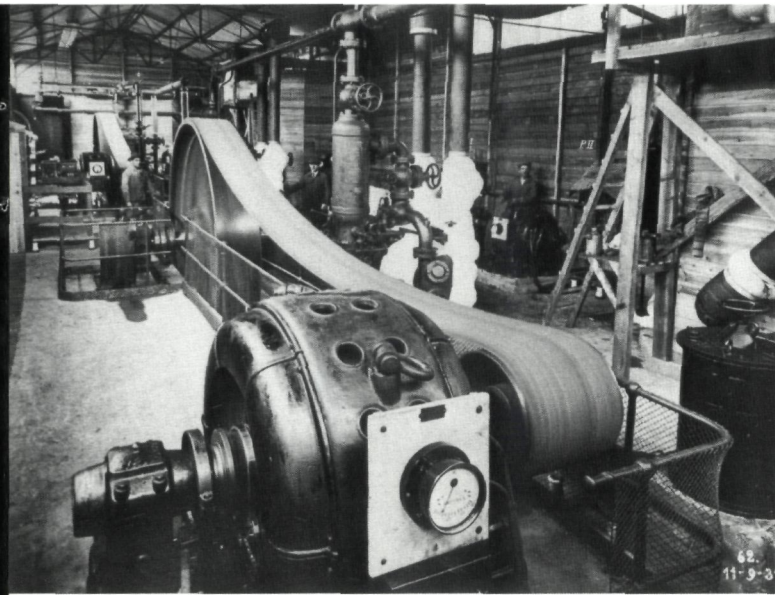
vereisen een verregaande logistieke organisatie. Het installeren van een eigen spoorwegsysteem, samen met een houten aanlegsteiger in de Schelde voor het laden en lossen van rijnen verzekert een vlotte aanvoer van materialen.

In een eerste fase graaft men op de Linkeroever een grote sleuf in het opgespoten zand die de aanzet zal vormen tot de nieuwe tunnel. De graafwerken zijn gemechaniseerd: na het opwoelen van het zand met een waterstraal schept een grote graafmachine op stoomkracht continu het zand op in spoorwagentjes.

Op de Rechteroever zijn de graafwerken minder eenvoudig. Als eerste werk verplaatst een gespecialiseerde onderaannemer 300 m ondergronds rioolstelsel. Om grondverzakkingen te voorkomen drijft men vervolgens metalen damwanden in de bodem waartussen de graafwerken op een veilige manier kunnen plaatsvinden. De firma *Foraky* is verantwoordelijk voor het verlagen van de watertafel, naar richtlijnen van raadgevend ingenieur M.G.-P. Nijhoff (41). De klus wordt geklaard door een reeks van elektrische pompen die – geïnstalleerd op de bodem van 27m diepe, geperforeerde buizen – het water opzuigen.

Voor het graven van de bouwputten voor de verluchtingsgebouwen doet de firma *Franki* opnieuw beroep op het technische kunnen van *Foraky* (42). Rond elke bouwput wordt een cilindrische koffer van bevroren grond gecreëerd. Hierbij boort men twee cirkelvormige reeksen van gaten rond de voorziene bouwput. In deze gaten wordt een buis van ongeveer 15 cm diameter neergelaten die op de bodem is afgesloten. In deze buis bevindt zich een tweede buis van ongeveer 5 cm diameter waardoor een circuit ontstaat. Een grote koelinstallatie, gesitueerd in een loods naast de werken pompt continu koelvloeistof door het circuit. Wanneer na ongeveer vier maanden de koelvloeistof een dikke wand van bevroren grond heeft doen ontstaan, kan het interne volume eenvoudigweg worden uitgegraven: de bevroren wand zorgt ervoor dat de bouwput niet instort.

Naast de bouwput worden alle materialen opgeslagen en bevinden zich twee betoncentrales, bediend door slechts één arbeider en strategisch gelegen tussen de opslag van grind, zand en cement. Het transport van het beton gebeurt met kleine spoorwagentjes en twee beweegbare torens. Via deze torens wordt het beton in een bak omhoog getakeld en uitgestort in een beweegbare goot waarlangs het beton naar beneden loopt tot aan zijn plaats van bestemming.

1	2
3	4

1. De koelinstallaties voor de bevrozing van de bodem (1931) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 62, oude nummering)

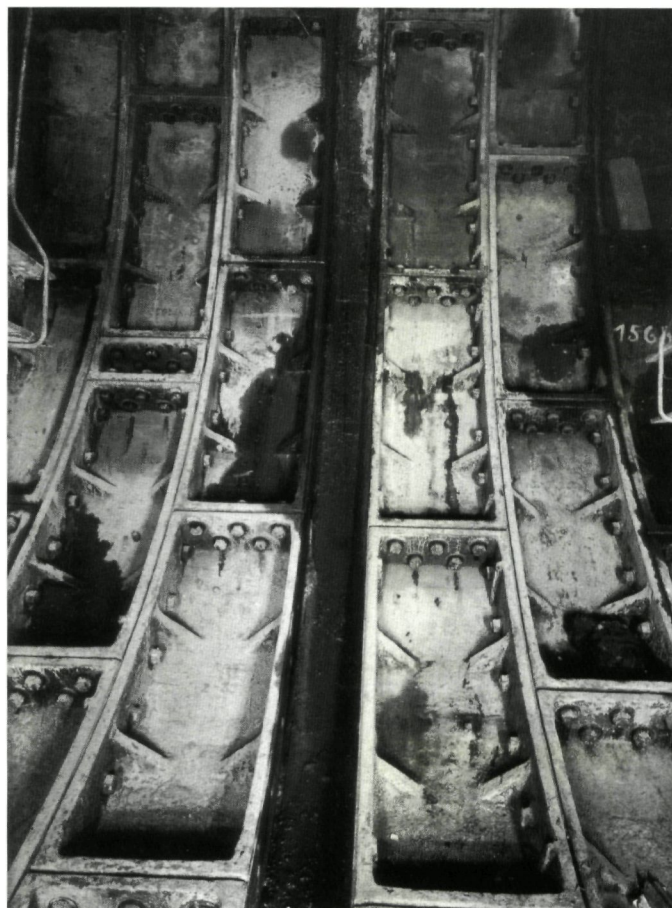
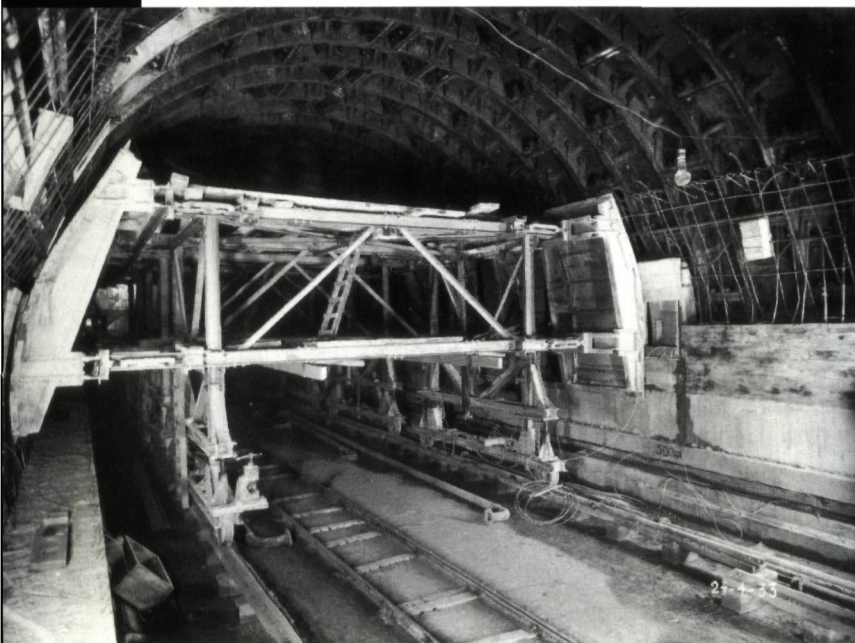
2. De bouwput met bevroren wanden voor één van de verluchtingsgebouwen van de tunnel voor voertuigen (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

3. Het storten van het beton via beweegbare goten (1931) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 63, oude nummering)

4. Het veldlaboratorium voor materiaalonderzoek (1932) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

De samenstellende elementen van het beton zijn Rijnkiesel, Rijnzand en Portlandcement afkomstig van de *Union des Cimenteries*. Een laboratorium op de bouwwerf controleert dagelijks de kwaliteit van het beton. Het beton voor de funderingsputten van de verluchtingsgebouwen – een werk dat gebeurt bij een temperatuur van -4°C – heeft een aangepaste samenstelling. Hier maakt men gebruik van een Portlandcement op basis van metaalslakken geproduceerd door de *Société Anonyme John Cockerill* uit Seraing.

De open inritten zijn uitgevoerd als een betonnen U, waarvan de zijwanden als keermuur fungeren. De uitvoering van de waterdichting vraagt veel zorg: na het uitvoeren van de *Franki* funderingspalen en het storten van een werkvloer in beton voorzien van een eerste cementering, wordt een waterdichte laag aangebracht bestaande uit een 5mm dik bitumineus dichtingmembraan van het type *Mammoth*, beschermd door een laag bakstenen voorzien van een cementering. Op deze waterdichte laag stort men vervolgens het monolieten U-vor-

1	3
2	4

1. Een vernijdbare Blaw-Knox bekisting voor het storten van het gewapend beton tegen de binnenkant van de tunnelwand (1933) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

2. Het positioneren van een gietijzeren segment in de tunnel voor voertuigen (1931) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 87, oude nummering)

3. De ontmoeting van beide gietijzeren tunnelkokers in het midden van de tunnel. (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 1565, oude nummering)

4. De luchtsluis naar de compressiekamer (1932) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

De compressorenhal
op de Linkeroever
(1934)
(archief I.M.A.L.S.O.,
fotocollectie
'Scheldetunnels',
zonder nummering)

mige deel in gewapend beton. De open inrit gaat over in tunnelkokers in ter plaatse gestort beton, ook uitgevoerd in de open sleuf tussen de stalen damwanden. Het storten van de ronde vorm aan de binnenzijde van de koker gebeurt met verrijdbare metalen *Blaw-Knox* bekistingspanelen die men via handbediende vijzels omhoog of omlaag kan brengen. De buitenzijde wordt nog steeds traditioneel bekist met houten planken. Ook hier past men hetzelfde *Mammoth* waterdichtingsstelsel toe als bij de open inrit. Na voltooiing van de betonnen tunnelkoker wordt het geheel terug bedekt met aarde. Beide betonnen tunnelkokers worden verbonden door een tunnelbuis uit gietijzeren segmenten, gerealiseerd door middel van de schildmethode onder hoge atmosferische druk. De gietijzeren segmenten, vervaardigd door de *Usines Emile Hernicot* in het Belgische Court-St.-Etienne, en de stalen bouten en moeren, vervaardigd door de *Société Anonyme des Clouterie et Tréfileries des Flandres* te Gentbrugge, moeten voldoen aan hoge eisen. Daarom verricht men permanent proefnemingen op willekeurige monsters (43). De waterdichtheid van de gietijzeren koker realiseert men als volgt: de dagkanten van de gietijzeren segmenten worden perfect vlak ge-

schaafd en voorzien van een bitumineuze coating. Na voltooiing van een volledige ring, door het aan elkaar bouten van 14 segmenten en 1 sluitstuk, wordt met een pneumatische hamer loden strips gedreven in de voegen tussen de segmenten. Alle segmenten zijn in het midden voorzien van een afsluitbare opening, waarlangs men een mengsel van grind en cement injecteert die de open ruimte achter de gietijzeren wand (44) opvult. Deze techniek van cementinjecties was ontwikkeld door *Foraky*. Om insijpelen van water te voorkomen tijdens de werken brengt men het voorste deel van de koker onder hoge atmosferische druk. Hiervoor wordt een metersdikke wand in beton gebouwd in de tunnel, voorzien van luchtsluizen waarlangs personeel en materiaal moeten passeren. Bovengronds, in een grote hal bevinden zich de compressoren die de perslucht voor de werkkamer en de waterdruk voor het functioneren van het schild leveren. en werkt bestendig in vier ploegen die elkaar om de 6 uur afwisselen. De gevaren voor de arbeiders bij het werken in perslucht – de zogenaamde caissonziekte die optreedt bij een te snelle decompressie – worden zwaar onderschat wat ondermeer leidt tot een staking van de arbeiders (45).

► De onafgewerkte autotunnel met zijn wanden en vloer in gewapend beton (1932) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

► Het aanbrengen van de geprefabriceerde plafondelementen in beton (1933) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

◀ De voegen tussen de geprefabriceerde plafondelementen in beton worden afgedicht met stroken roofing (1933)
(archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

30-6-33.

◀ De rijweg wordt aangelegd met porfier kasseien omwille van hun grote duurzaamheid (1933)
(archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

30-6-33.

▲ Overzichtsfoto van de Sint-Jansvliet tijdens de bevroering van de ondergrond (1932) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 109, oude nummering)

De afwerking van de tunnel is nagenoeg identiek aan die van de *Holland Tunnel*. Na voltooiing van de gietijzeren koker brengt men aan de binnenzijde een bekledingslaag aan van ter plaatse gestort beton. De betonplaat die als rijbaan fungeert, is ondersteund door stalen balken en wordt ook ter plaatse gestort. Het plafond bestaat uit geprefabriceerde betonplaten. De rijbaan bestaat uit porfier kasseien waarvan de voegen zijn gedicht met een bitumeneus mengsel. De wanden zijn bekleed met crèmekleurige ceramische tegeltjes en het plafond krijgt een witte beschildering. Een rode lijn benadrukt de overgang tussen wand en plafond. De ontwikkeling en productie van de tegeltjes die aan zeer strenge eisen dienen te voldoen is de verantwoordelijkheid van ingenieur Fernand van Hauwaert, broer van *Franki's* hoofdingenieur Paul van Hauwaert (46). Naast de structurele vereisten moeten de tegeltjes een egale lichtverdeling bevorderen zonder verblindende reflecties. Het verlichtingssysteem – met toe-

passing van Sodium gasontladinglampen, een nieuwheid van de firma Philips – is immers gebaseerd op de reflectie van het licht via het plafond en de wanden (47). De combinatie van directe verlichting en het verlichten van wanden en plafond moet in de tunnel een aangename, ruime sfeer oproepen.

HET BOUWEN VAN DE 'KLEINE TUNNEL'

De tunnel voor voetgangers en fietsers bestaat uit een horizontale gietijzeren buis met een lengte van 575 m die twee betonnen putten verbindt waarin zich een lift en twee roltrappen bevinden. De interne diameter bedraagt 4,30 m. Het traject verloopt loodrecht onder de Schelde, van de Sint-Jansvliet naar het gehucht Sint-Anneke.

Aanvankelijk voorziet de firma *Franki* om – naar advies van *Parsons Klapp Brinckerhoff & Douglas* –

◀ Het beeld van het ene eind van de voetgangerstunnel naar het andere eind is een bijna oneindig perspectief (foto O. Pauwels)

◀ Wie de voetgangerstunnel neemt, kan de al afgelegde afstand aflezen op de tunnelwand (foto O. Pauwels)

▲ De S.A. Manufactures Céramiques d'Hemixem vervaardigen de hoog-

waardige tegeltjes als bekleding voor onderhoudsvriendelijke tunnelwanden (foto O. Pauwels)

► Aan het begin van de voetgangers-tunnel op de Rechteroever toont een tableau van keramische tegels het ondergrondse traject van de oeververbinding (foto O. Pauwels)

de 'kleine tunnel' te bouwen met betonnen segmenten (48). Deze techniek was recent in New York succesvol toegepast bij de bouw van een metrotunnel en bleek aanzienlijk goedkoper dan de methode met gietijzeren segmenten. Omdat de werken aan de grote tunnel zo vlot verlopen, beslist Frankignoul om de 'kleine tunnel' toch te bouwen met gietijzeren segmenten en hierbij geen beroep meer te doen op de diensten van de Amerikaanse ingenieurs.

Om de toegangspuit aan het Sint-Jansvliet te kunnen realiseren, breekt men hier eerst de historische Waterpoort af (49). Op de Linkeroever wordt het gehucht Sint-Anneke volledig met de grond gelijk gemaakt.

Frankignoul wil de volledige tunnel bouwen zonder toepassing van het schild en zonder compressiekamer, wat een aanzienlijke besparing oplevert. Hiervoor besluit hij de koker dieper te situeren dan voorzien, beschermd door een pakket van 4 m Boomse klei, waardoor zich geen waterinfiltraties meer zouden voordoen. De constructieve opbouw van de voetgangerstunnel is nagenoeg identiek aan die van de tunnel voor voertuigen (50). De verluchting gebeurt door natuurlijke ventilatie. De holle ruimte onder het voetpad herbergt allerhande leidingen voor nutsvoorzieningen.

De putten op beide oevers worden gegraven met behulp van de grondbevriezingmethode van de fir-

ma *Foraky*. Hierna start men met het graven van de tunnelkoker vanaf beide oevers. Al vrij snel doet zich een ongeval voor tijdens de tunnelwerken vanaf de Rechteroever. Bij het herpositioneren van een gietijzeren segment komt plots een massa klei naar beneden, gevolgd door een stroom van water en zand (51). Een dag later verschijnen grote scheuren in het wegdek. Om verdere grondverzakkingen te vermijden zet men de put onder water en wordt de bevroeringsinstallatie terug ingeschakeld.

Na het incident besluit Frankignoul om de Amerikaanse ingenieurs toch te betrekken bij de werken. Deze worden nu enkel verder gezet vanaf de Linkeroever met behulp van een kleiner schild dat men alsnog laat bouwen door *de Société Anonyme des Ateliers de Construction de la Meuse* (Sclessin, België). Als extra veiligheidsmaatregel treft men alle voorzieningen om de tunnelkoker snel onder druk te kunnen brengen. Het geheel wordt voltooid zonder verdere incidenten.

De vloerafwerking van de voetgangerstunnel bestaat uit betontegels. De ruimte onder het voetpad is over haar volledige lengte toegankelijk via zogenaamde *Elkington* deksels in gietijzer waarvan de bovenzijde bedekt is met een slijtvaste laag (Metalcrete). Naar analogie met de tunnel voor voertuigen zijn de wanden bekleed met keramische tegeltjes, geproduceerd door *de Manufactures de Céramiques d'Hemixem*.

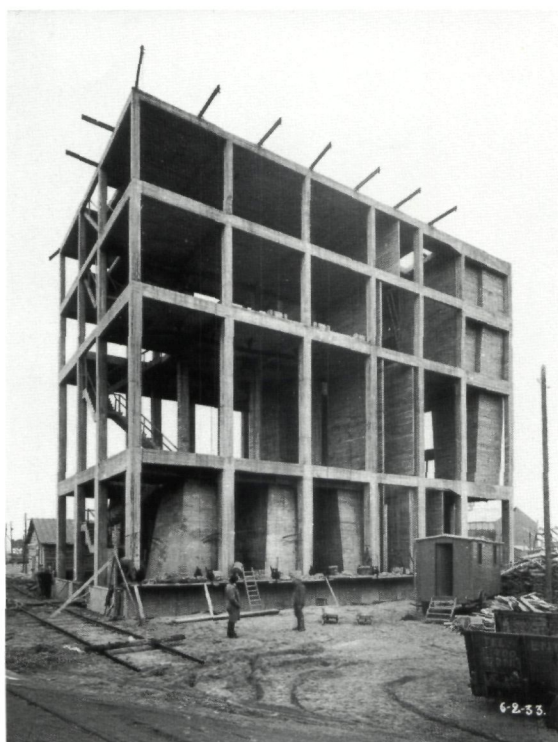
STADSARCHITECT EMIEL VAN AVERBEKE

De beide verluchttingsgebouwen van de autotunnel bevinden zich naast het traject van de tunnel. Dit vereenvoudigt de uitvoering van hun fundering. Een belangrijk deel van de structuur, namelijk de verbindingskokers tussen het verluchttingsgebouw en de tunnel, bevindt zich ondergronds. Een fundering op *Franki*-palen moet de kleinste zetting van de structuur en waterinfiltratie in de horizontale verbindingschachten vermijden. De gebouwen bestaan uit een betonskelet waartussen verluchttingskokers in gewapend beton worden geleid. Deze kokers zijn aan de binnenzijde voorzien van een gladde cementering om de frictie met de lucht te minimaliseren. De wanddikte van de kokers bedraagt 6 cm. Het grootste deel van het gebouw bestaat uit een technisch deel met reusachtige ventilatoren en transformatoren. Op de bovenste verdiepingen bevinden zich de controlekamer, het laboratorium voor de controle van de luchtkwaliteit, de dienstruimtes, e.a. Elk verluchttingsgebouw staat in voor de luchtverversing van een half tunneldeel. Hiervoor beschikken beide gebouwen over 12 ventilatoren waarvan 6 voor de toevoer van verse lucht, en 6 voor het afzuigen van de verontrei-

nigde lucht. Bij het bestuderen van de langsdooersnede van een verluchttingsgebouw blijkt dat de interne schikking nagenoeg identiek is aan die van de verluchttingsinstallaties van de *Holland Tunnel*.

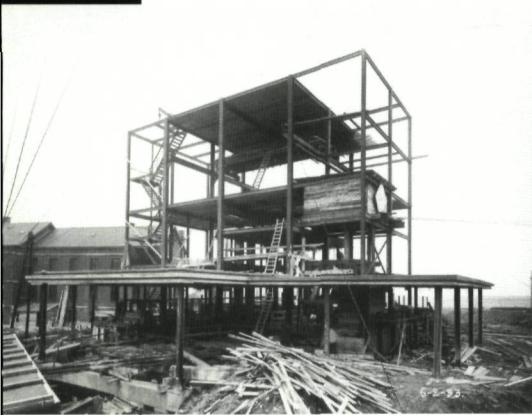
De discussie rond de uiterlijk zichtbare delen van de tunnel komt pas op gang nadat de werken gestart zijn. De architecturale uitdrukking van de verluchttingsgebouwen die de firma *Franki* voorstelt valt niet in de smaak van de beheerraad van de IMALSO. Die is expliciet op zoek naar een architectuur die de monumentale verbeelding vormt van de nieuwe oeververbinding. Het stadsbestuur van Antwerpen deelt deze visie en verlangt daarenboven een eigentijdse architectuur die de moderniteit van de onderneming kan onderstrepen: «*Wij zijn van meening dat aan deze buitendeelen zoowel grootsheid van de gedachte: 'Verbinding tusschen Scheldeoevers' als de vormgevingsstrekkings van dezen tijd op een monumentale wijze moeten tot uiting komen. Het hier gebodene schijnt ons alles behalve monumentaal*» (52). De beheerraad van de IMALSO verwierpt het voorstel van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen om een wedstrijd te organiseren tussen Antwerpse architecten en vraagt aan het Antwerps stadsbestuur of zij beroep mag doen op stadsarchitect Emiel Van Averbeke (53).

▼
Het skelet in beton
van het verluch-
tingsgebouw van de
Linkeroever (1933)
(archief I.M.A.L.S.O.,
fotocollectie
'Scheldetunnels',
zonder nummering)

▼
Het verluchttings-
gebouw op de
Linkeroever
(foto O. Pauwels)

▲ Het staalskelet van het liftgebouw van de voetgangerstunnel op de Linkeroever (1933) (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

► Het liftgebouw van de voetgangerstunnel op de Linkeroever (foto O. Pauwels)

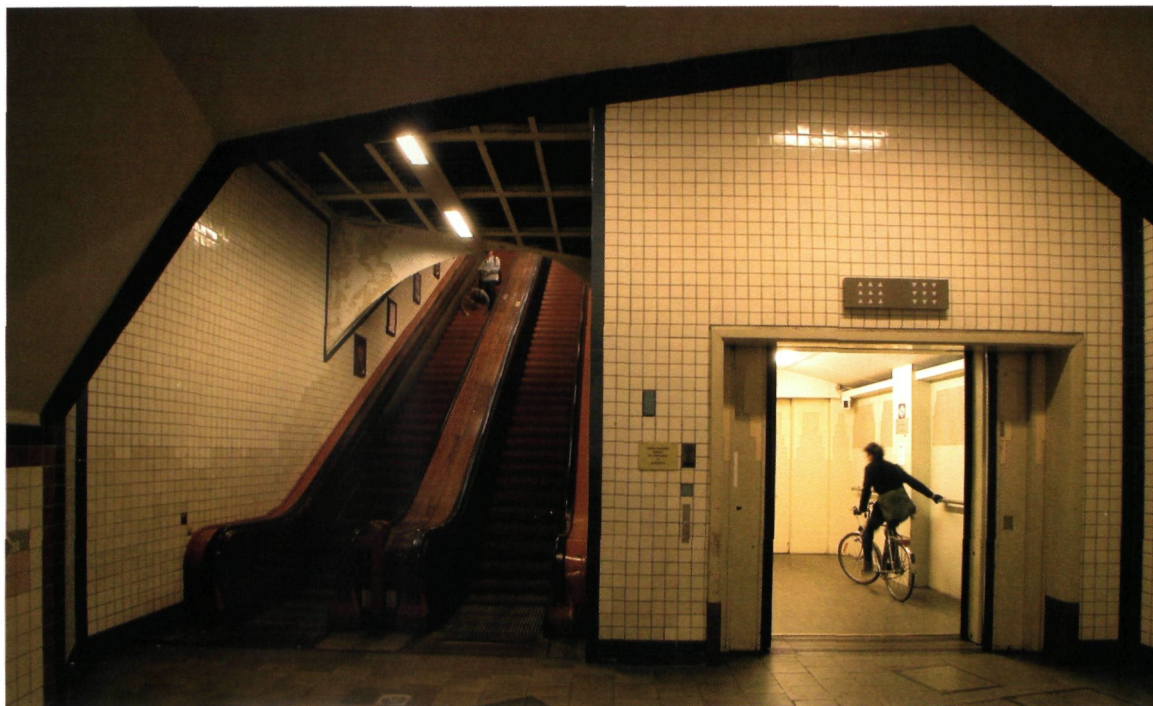
▲ Het liftgebouw van de voetgangerstunnel op de Rechteroever (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', nr 6184, oude nummering)

► Het toegangsgebouw naar de voetgangerstunnel op de Rechteroever, door architect Emiel Van Averbek. De luifel rondom het gebouw was oorspronkelijk open, waardoor het publieke karakter van de nieuwe infrastructuur werd benadrukt (foto O. Pauwels)

◀ De roltrappen en de lift van de voetgangerstunnel, gebouwd door de Luikse firma Jaspar (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

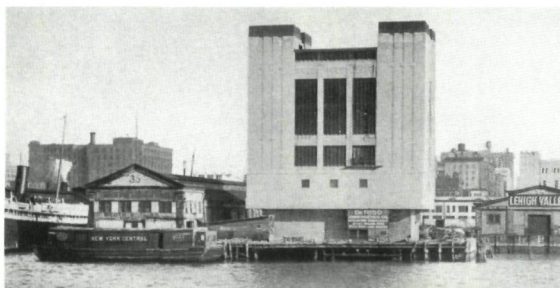

◀ De oeververbinding wordt ontsloten door liften en roltrappen. De liften geven rechtstreeks uit op de straat (foto O. Pauwels)

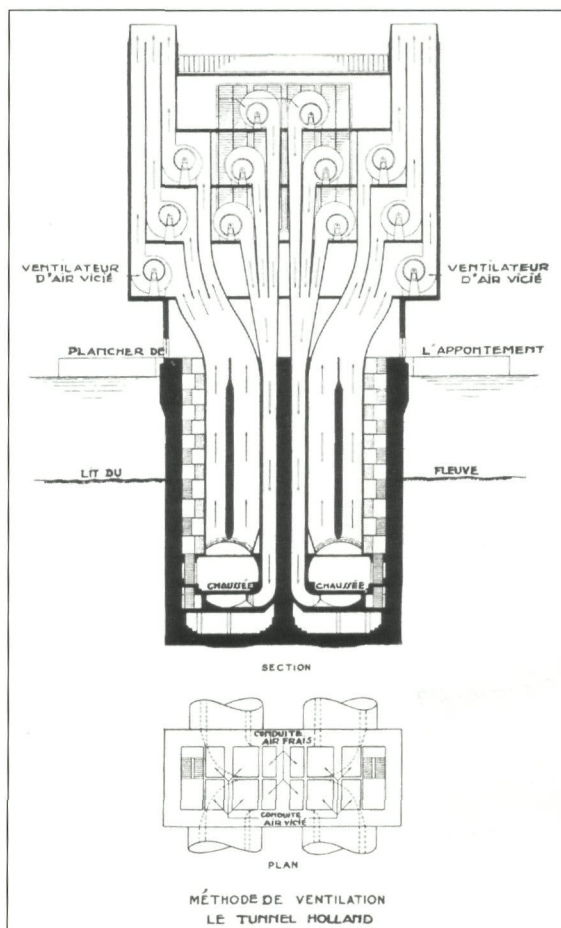
Emiel Van Averbeké (1876-1946) is op dat ogenblik rechtstreeks betrokken bij de realisatie van het paviljoen van de stad Antwerpen op de wereldtentoonstelling van 1930 en bij het door Jan Vanhoenacker en Jos Smolderen ontworpen Torengedouw te Antwerpen (1927-1932). Hij krijgt toestemming bij de realisatie van de gebouwen die een belangrijke impact hebben op het Antwerpse stadsbeeld.

Van Averbeké's verluchtings- en liftgebouwen worden gekenmerkt door een parement van geelkleurige Boomse baksteen, doorsneden met een lijstwerk van blauwe hardsteen. Zoals bij andere gebouwen van de architect uit de periode van het Interbellum is de architectuur schatplichtig aan de school van Dudok. Werffoto's van de structuur in beton tonen dat deze sterke verwantschappen vertoont met

► Eén van de verluchtingsgebouwen van de Holland Tunnel (in s.n., *The Eight Wonder*, The University Press, Cambridge Mass., 1927, pp. 54-55)

► Dwarsdoorsnede van één van de verluchtingsgebouwen van de Holland Tunnel (archief I.M.A.L.S.O., aanbestedingsdossier Franki, ongedateerd)

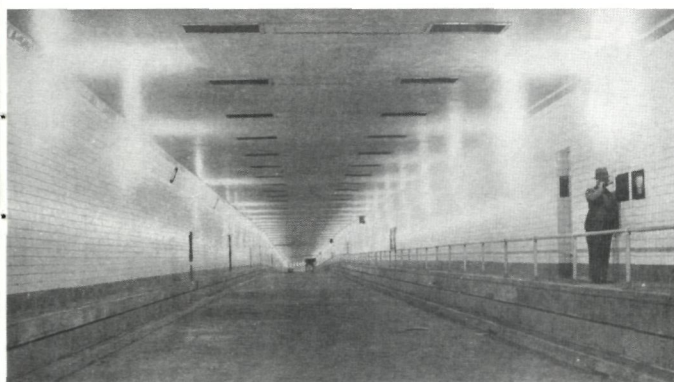

toenmalige industriële betonnen silo's, een domein waarin de firma *Franki* een grote ervaring had opgebouwd. Het dwingende karakter van de mechanische inhoud van de gebouwen, reduceert de taak van de architect hier tot het vormgeven van de huid. Dit is duidelijk niet naar zijn zin (54). Van Averbeké slaagt erin om met een bijna grafisch gevelontwerp een krachtig beeld te creëren (dat toch nog de kritiek uitlokt van Huib Hoste) (55).

Voor de realisatie van de gebouwen doet de firma *Franki* beroep op het Antwerpse bouwbedrijf Van Riel & Van den Bergh (56). Dit bedrijf, ook aanwezig op de wereldtentoonstelling in Antwerpen van 1930, werkte bij de bouw van de droogdokken te Hoboken voor de *Antwerp Engineering & Dry Docks Company* ook al samen met de firma *Franki*.

Bij de toegangsgebouwen naar de voetgangerstunnel is het technische aspect minder dwingend: hier is immers geen mechanische verluchting voorzien (het gebouw herbergt de liftinstallatie met bijhorende transformatoren en enkele dienstruimtes). Deze grotere ontwerpvrijheid brengt Emiel Van Averbeké ertoe de volumes naar zijn hand te zetten. Deze wijziging wordt door de firma *Franki* dankbaar benut om de zware structuur in beton te vervangen door een lichtere staalstructuur; een financieel interessante (57) operatie. In tegenstelling tot het voorstel van *Franki* dat de toegang naar de tunnel situeerde in een centrale lokettenhal in het gebouw, laat Van Averbeké de liften rechtstreeks op straat uitkomen, beschermd door een grote luifel die volledig rond het gebouw loopt. Hiermee realiseert de architect een bijna naadloze overgang tussen de straat en de nieuwe infrastructuur en benadrukt hij het publieke karakter ervan. De beide gebouwen moeten monumentale en hedendaagse toegangspoorten zijn naar een nieuwe, moderne stad. Geconfronteerd met het vraagstuk om deze nieuwe typologie (het toegangsgebouw van een tunnel) van een gepaste vormgeving te voorzien, laat Van Averbeké zich wellicht inspireren door de verluchtingsgebouwen van de *Holland Tunnel*. Afbeeldingen hiervan zijn bekend met de publicatie van Paul Thonet over de Amerikaanse (58) autotunnels. Zoals de verluchtingsgebouwen van de *Holland Tunnel*, zijn beide toegangsgebouwen van de Antwerpse voetgangerstunnel symmetrisch opgebouwde volumes met een lagere middenrisaliet, aan beide zijden geflankeerd door hogere volumes. Waar bij de New Yorkse verluchtingsgebouwen de volumetrie voortvloeit uit de interne constructieve en technische logica, is dit bij Van Averbeké niet zo. Een blik op de doorsnede van de *Holland Tunnel* maakt het verband tussen het verluchtingsconcept en het verluchtingsgebouw duidelijk: via een complex systeem van gestroomlijnde schachten worden twee tunnelkokers voorzien van verse lucht, terwijl de verontreinigde lucht verdwijnt via schouwen. De dubbele tunnelkokers zien zich zo weerspiegeld in de tweedeling van het gebouw.

Het lijkt alsof Van Averbeké, met zijn verwijzing naar het New Yorkse voorbeeld, al een eerste aanzet wil geven tot Henry van de Velde's visioen voor een moderne grootstad naar Amerikaans voorbeeld op de Linkeroever. Amerika was na de Eerste Wereldoorlog uitgegroeid tot een economische wereldmacht en het New Yorkse model stond bij veel Europese architecten model voor deze vooruitgang. Het Antwerpse Torengedouw was, met zijn staal-

▲ Zicht op het interieur van de voltooide Holland Tunnel te New York. (in s.n., *The Eight* Wonder, The University Press, Cambridge Mass., 1927, pp. 60-61)

▼ Zicht op het interieur van de voltooide tunnel voor voertuigen te Antwerpen (archief I.M.A.L.S.O., fotocollectie 'Scheldetunnels', zonder nummering)

skelet, typisch New Yorkse 'set back' volumetrie (59) en watertank op het dak, al een rechtstreekse verwijzing (60). Met zijn fascinatie voor de Amerikaanse havenstad – waarmee Antwerpen trouwens een rechtstreekse scheepsverbinding had dankzij de *Red Star Line* – staat Van Averbeke niet alleen. Ook architect Jan Vanhoenacker, waarmee Van Averbeke samenwerkte aan het Antwerpse Torengedouw droomt hardop van de New Yorkse skyline (61). Sprekend voorbeeld hiervan is zijn inzending voor de aanleg van de linker Scheldeoever (62).

Zowel voor het Amerikaanse *Parklap*, als voor de firma *Franki* is de onderneming een financieel en moreel succes (63). De beide tunnels worden ruim voor de gestelde einddatum voltooid, waardoor de aannemers recht hebben op een fikse premie (64). Dankzij de werken weten beide firma's de moeilijke jaren '30 te overleven. Bovendien beschikt de firma *Franki* nu over de technische uitrusting en de kennis voor het uitvoeren van ondergrondse werken.

BESLUIT

De bouw van de Scheldetunnels en het Torengedouw zijn het resultaat van een internationale uitwisseling van technische kennis én van beelden. Op een ogenblik dat de *Ford Motor Company* een nieuwe, efficiënte autofabriek bouwt te Antwerpen (65), leert Frankignoul van Amerikaanse ingenieurs om het bouwproces van een groot werk van burgerlijke bouwkunde op rationele wijze te stroomlijnen. Dankzij een verregaande automatisering van de bouwactiviteiten slaagt Frankignoul erin om op korte termijn de klus te klaren. Onder meer dankzij deze nieuwe ervaring weet de firma *Franki*, maar ook iemand als ingenieur Fernand van Hauwaert zich na de Tweede Wereldoorlog te profileren in de Belgische en internationale bouwwereld (66).

De visuele gelijkenis tussen de Antwerpse autotunnel of het Torengedouw en hun New Yorkse evenbeelden is verrassend groot. Deze visuele analogie vloeit gedeeltelijk voort uit de gemeenschappelijke technische concepten, maar wordt er niet volledig door verklaard. De overdracht van beelden kan gezien worden als blijk van een maatschappelijk optimisme, net voor het intreden van de grote economische crisis van de jaren '30.

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan dhr. G. Gils en dhr. W.J.A. Rylant voor de ontsluiting van het archief van de IMALSO.
- (2) VAN LEEUWEN T., *De onderwereld, Architectuur van het halfbewustzijn*, in *ARCHIS*, 5, 1993, pp. 66-80.
- (3) Deze woorden van H. Delvaux in zijn pleidooi voor een moderne stad op Antwerpse Linkeroever, vatten op treffende wijze het moeilijke discours met betrekking tot de stedenbouwkundige ontwikkeling op de linker Scheldeoever samen. DELVAUX H., *KMBA*, 7, juli 1930, p. 116.
- (4) Denk hierbij bijvoorbeeld aan de wijk 'Het Zuid', een volledig nieuw stadsdeel dat gedurende de periode 1875-1890 op de terreinen van het oude Zuiderkasteel wordt gerealiseerd. Ook in dit project is de bouw van een brug over de Schelde voorzien. DE MEYER R. en PRIMIS L., *Het Zuid (Antwerpen 1875-1890)* Architectuur en Maatschappij, Antwerpen 93, Antwerpen, 1993.
- (5) COMMERS R. en LOMBAERDE P., *Le Corbusier en de Linkeroever te Antwerpen*, H.A.I.R., Antwerpen, 1987, p. 11.
- (6) VAN PEEL E., *100 jaar parochie HH. Anna en Joachim (Antwerpen Linkeroever 1893-1993)*, parochie HH. Anna en Joachim, Antwerpen, 1994.
- (7) VAN PEEL E., *Van oever tot oever aan de Schelde te Antwerpen*, Halewijn, Antwerpen, 1969. Voor een chronologisch overzicht van de verschillende projecten zie ook: s.n., *Een eeuw openbare*

- werken te Antwerpen 1863-1963, tentoonstellingscatalogus, Antwerpen, 1964, pp. 155-158.
- (8) De vereiste om geen hinderpaal te vormen voor de scheepvaart op de Schelde, waaraan elke oeververbinding dient te voldoen, heeft toch geleid tot een aantal opmerkelijke ontwerpen van bruggen. Denk hierbij aan het ontwerp van Georges van Tongerlo uit 1928 of het ontwerp van Leon Stynen uit 1930. DUBOIS M., *Antwerpen, een stad zonder bruggen*, in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen*, 4, 1995, pp. 169-170.
- (9) Als typisch voorbeeld van een tunnel in een stedelijke context, ontsloten door middel van liften, geldt de *Elbe Tunnel* in Hamburg, gebouwd tijdens de periode 1907-1911.
- (10) VAN PEEL E., *Van oever tot oever aan de Schelde te Antwerpen*, Halewijn, Antwerpen, 1969. 91-103.
- (11) DE HEEM P., VAN AVERBEKE E., THONET F.P., DE MOL A., *Les communications entre les deux rives de l'Escaut au droit de la ville d'Anvers et l'aménagement du Polder de Borgerweert*, supplement bij *La Technique des Travaux*, april 1936, pp. 12-14.
- (12) DE HEEM P., o.c., pp. 17-18.
- (13) s.n., *Antwerpen 1860-1960*, tentoonstellingscatalogus, 1960, p. 45.
- (14) Archief IMALSO, verslag van de beheerraad dd. 20 juni 1929.
- (15) VAN MECHELEN M., *Kroniek van Frans Van Cauwelaert 1880-1961*, Antwerpen, 1980, p. 124.
- (16) Archief IMALSO: Statuten van de Intercommunale Maatschappij van den Linker Scheldeoever.
- (17) De Bijzondere Dienst der Schelde maakt deel uit van de dienst Bruggen en Wegen en is belast met het loodswezen, de baggerwerken en het onderhoud van de dijken. Thonet wordt bij ministerieel besluit van 5 september 1929 aangesteld als hoofd van de Bijzondere Tunneldienst en is aanvankelijk verantwoordelijk voor beide diensten. Archief IMALSO, verslag van de beheerraad dd. 4 oktober 1929.
- (18) Archief IMALSO, bestek en plannen *Bouwen van een tunnel onder de Schelde*.
- (19) Het bestek schrijft voor dat het project ontvankelijk is voor zover «de aangeboden oplossing voldoet aan de hiernavolgende voorwaarden inzake traject, lengte- en dwarsprofielen:
1. de stralen der verbindingskrommen mogen niet kleiner zijn dan 150 m;
 2. de neiging van de toegangsbellingen mag 30mm per meter niet te boven gaan;
 3. de breedte van den rijweg zal minimum 6 meter bedragen;
 4. de breedte der voetpaden zal minimum 1m20 bedragen;
 5. de vrije hoogte gemeten boven den watergreppel langs de voetpaden zal minimum 4m50 bedragen».
- s.n., *Bouwen van een tunnel onder de Schelde te Antwerpen*, Intercommunale Maatschappij van den Linker Scheldeoever, Antwerpen, s.d., p. 5.
- (20) THONET P., *Les Tunnels pour Véhicules aux Etats-Unis*, in *Annales des Travaux Publics de Belgique*, 3, juni 1930, pp. 363-477.
- (21) s.n., *The Eight Wonder*, The University Press, Cambridge Mass., 1927.
- (22) Deze studie werd gepubliceerd als: s.n., *Report on traffic and transportation in the city of Newark and vicinity*, Parsons Klapp, Brinckerhoff & Douglas, s.l., 1927.
- (23) «Dès le début des études, l'ingénieur en chef M. Clifford M. Holland et ses assistants techniques ont compris l'importance du problème, d'autant plus difficile à résoudre que l'on manquait absolument de données pratiques sur des cas de ce genre: le problème de la ventilation efficace et rationnelle d'un tunnel pour véhicules automoteurs se posait, en effet, pour la première fois. (...) Cependant il ne manquait pas de gens pour prédire que des tunnels de ce genre seraient des engins de mort avant que la circulation n'y ait atteint son maximum; d'autres affirmèrent qu'il serait impossible de diluer ou de neutraliser les gaz nocifs et que ceux-ci cumuleraient leur effet sur l'organisme des gens faisant le parcours deux ou plusieurs fois en 24 heures.» THONET P., *Les Tunnels pour Véhicules aux Etats-Unis*, in *Annales des Travaux Publics de Belgique*, 3, juni 1930, pp. 391-392.
- (24) Het verslag van de onderzoeken werd afzonderlijk gepubliceerd als: FIELDNER A. C., HENDERSON Y., PAUL J. W., SAYERS R. R., *Ventilation of Vehicular Tunnels*, Dept. of Commerce, New York, 1927.
- (25) Het bestek moet volgens Thonet als volgt worden aangepast: de rijbaan dient verbreed te worden van 6,10m tot 6,75m, de maximale helling van 3% kan zonder problemen verhoogd worden tot 3,5%, paardenkarren en voetgangers worden best niet toegelaten in de tunnel, grote verkeerspleinen aan de in- en uitgang van de tunnel zijn noodzakelijk, en de tunnel dient mechanisch te worden verlucht volgens Amerikaanse principes. Hierover schrijft Thonet: «Eu égard à l'importance de la ventilation, au fait que cette question doit être résolue pour la première fois en Europe et qu'elle sort en outre de la compétence ordinaire de l'ingénieur civil, je dois recommander très sérieusement de soumettre à un spécialiste praticien américain les projets détaillés de ventilation qui seront proposés à notre Société par les entrepreneurs en ordre utile pour être déclarés adjudicataires». THONET P., *Les Tunnels pour Véhicules aux Etats-Unis*, in *Annales des Travaux Publics de Belgique*, n°3, juni 1930, pp. 473.
- (26) De volgende aannemingsbedrijven dienden een voorstel in: *Bolsée en Julius Berger* (Antwerpen), *Société du Tunnel sous l'Escaut* (Brussel), *Société d'Etudes des Grands Travaux d'Anvers* (Dumon & Van der Vin) (Antwerpen), *Société Anonyme Foraky à Bruxelles et Desplats & Lefèvre à Paris*, *Société Anonyme Entreprises Générales Ackermans & Van Haaren et Entreprises Fougerolles & Fl. Holzmann* (Antwerpen), *Hallinger* (Gelsenkirchen), *Compagnie Internationale des Pieux Frankignoul* (Luik), *Société d'Entreprises Générale de Travaux Engétra*, *Société Anonyme* (Ukkel), *Société Belge des Bétons*, *Société Anonyme à Bruxelles*, *Félix Loquet* (Antwerpen). Archief IMALSO, verslag opening der offertes, dd. 16-09-1930.
- (27) De *Société d'études des Grands Travaux d'Anvers* wordt in 1930 opgericht met de bouw van Scheldetunnel in het vooruitzicht. De vennootschap verenigt het vroegere Dumont & Van der Vin, de aannemer die verantwoordelijk was voor de bouw van de Boerentoren, met een aantal industriëlen, ingenieurs en invloedrijke personen. *Moniteur Belge, recueil des actes et documents relatifs aux sociétés commerciales*, 13326-*Société d'Etudes des Grands Travaux d'Anvers, société anonyme, à Anvers*, 1932, pp. 1932-1934.

- (28) Archief IMALSO, verslag van de beheerraad dd. 21 oktober 1930. De inzending van de firma Frankignoul is indrukwekkend: ze bevat naast een 236 pagina's tellende tekstdeel ook nog eens 112 plannen. Naast een studie van de twee verplichte tunnelconcepten, worden nog eens 11 varianten ingediend. Door maar liefst 13 verschillende tunnelconcepten te bestuderen compenseert Frankignoul de ontstellende oppervlakkigheid van het officiële bestek en toont hij aan dat de overheidsvisie dient bijgesteld te worden.
- De 13 varianten zijn te herleiden tot 4 verschillende locaties waarbij telkens verschillende wijzen van ontsluiting worden onderzocht. Hierbij worden nauwgezet verschillende aspecten vergeleken zoals de totale kostprijs, de uitvoeringstermijn, het benodigde vermogen voor het ventilatiesysteem, het vereiste technische personeel, ...
- (29) Piet Lombaerde schrijft in verband met de ontwerp van Joseph Stübben: «Dit project is belangrijk omdat de basisgedachte ervan in 1914 hernomen wordt in het uitbreidingsplan van de Studiecommissie voor de aanleg van de Antwerpse Agglomeratie en in het project van P. De Heem dat vanaf de oprichting van IMALSO de uiteindelijke ligging van beide scheldetunnels zal bepalen.» COMMERS R. en LOMBAERDE P., *Le Corbusier en de Linkeroever te Antwerpen*, H.A.I.R., Antwerpen, 1987, p. 17.
- (30) Archief IMALSO, verslag van de beheerraad dd. 3 januari 1931.
- (31) Dhr. Melotte, lid van de beheerraad van de IMALSO, een enthousiaste voorstander van deze nieuwigheid, zegt in verband met de 'rollende trap': «(...) zij is sierlijk, oorspronkelijk en zeer verleidelijk; zij cijfert de Schelde weg als hindernis in het verkeer tussen beide oevers, want zij verschaft aan voetgangers en wielrijders de mogelijkheid zich van den eenen oever naar den anderen te begeven, juist zoals men dit op den rechter oever van de eene naar de andere straat doet. Buitendien is het eene nieuwigheid welke de aandacht op de stad Antwerpen zal vestigen en dus voor haar een reklaam van goeden smaak zal beteekenen.» Archief IMALSO, verslag van de beheerraad dd. 17 maart 1931.
- (32) DE CORTE B., *Franki ondergronds*, in DUMOULIN M. (ed.), *Franki. Een wereld bouwen*, Lannoo, Tielt, 1992, pp. 95-106.
- (33) Archief IMALSO, Aanbestedingsdossier Franki, *Projets nouveaux exécutés par la Société des Pieux Franki*.
- (34) Het ingenieursbureau Parsons Klapp Brinckerhoff & Douglas gaat terug op William Barclay Parsons die reeds in 1885 een studiebureau heeft in Manhattan, New York. Hij is verantwoordelijk voor de bouw van de eerste metrolijn van New York (1904). Het bureau dat zich specialiseert in grote infrastructuurwerken is nog steeds één van de grote studiebureaus die op wereldschaal actief zijn. YAMIN R., *Shielded from the Great Depression*, in *Tunnels & Tunneling*, december 1987, n° 12, pp. 21-23.
- (35) DE CORTE B., *Franki ondergronds*, in DUMOULIN M. (ed.), *Franki. Een wereld bouwen*, Lannoo, Tielt, 1992, pp. 95-106.
- (36) Bij de werken aan de *Holland Tunnel* passeert 'het schild' een heterogene bodemlaag waarin zich allerlei afval bevindt. Hierdoor kan men de 'kop' van de tunnelkoker niet onder druk brengen (lucht ontsnapt via allerlei holtes). Het probleem wordt opgelost door de bodem te injecteren met Portlandcement dat alle holtes vult en het geheel fixeert. De grootste angst van de tunnelbouwers is de zogenaamde 'blow-out'. Dit is een plots en onverwacht drukverlies waardoor de tunnel in aanbouw onder water kan lopen. s.n., *The Eight Wonder*, The University Press, Cambridge Mass., 1927, pp. 35-39.
- (37) s.n., *Foraky Société Anonyme Belge d'Entreprise de Forage et de Fonçage constituée à Bruxelles le 15 novembre 1906*, Bruxelles, s.d.
- (38) HALET M.F., *Coupe géologique des terrains que traversa le grand tunnel creusé sous l'Escaut à Anvers*, in *Bulletin de la Société Belge de Géologie de Paléontologie et d'Hydrologie*, n°2, december 1931, pp. 169-179.
- (39) In het archief van de voormalige IMALSO wordt een uitgebreide collectie foto's van de werken bewaard. Het fotoarchief van de firma *Franki* werd recentelijk overgebracht naar het *Institut d'études européennes* aan de UCL te Louvain-la-Neuve. De collectie is niet toegankelijk omdat de inventarisatie nog niet voltooid is.
- (40) In het Stadsarchief Antwerpen bevinden zich hierover 15 ontegeningsdossiers. De kosten van de ontegeningen, voor rekening van de IMALSO, werden gedeeltelijk gerecupereerd door het opnieuw verkopen van de vrijgekomen gronden. Stadsarchief Antwerpen: MA 124.
- (41) VAN HAUWAERT P., *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers (Extrait de La Technique des Travaux)*, Maison Desoer, Liège, s.d., p. 37.
- (42) s.n., *Foraky Société Anonyme Belge d'Entreprise de Forage et de Fonçage constituée à Bruxelles le 15 novembre 1906*, Bruxelles, s.d., pp. 62-64.
- (43) VAN HAUWAERT P., *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers (Extrait de La Technique des Travaux)*, Maison Desoer, Liège, s.d., pp. 19-23.
- (44) Aangezien het schild een grotere diameter heeft dan de gietijzeren ringen (de eerste twee ringen situeren zich aan de binnenzijde van het schild) is er steeds een open ruimte achter de gietijzeren ringen. Door het opvullen van deze holle ruimte met een mengsel van cement en grind verbetert niet alleen de waterdichtheid, maar worden ook zettingen vermeden.
- (45) Omdat arbeiders na het werk vaak onwel werden, droegen zij permanent een ronde badge waarop vermeld stond dat de betreffende man in geval van bewustzijnsverlies onmiddellijk naar de medische dienst op de Linkeroever moest gebracht worden waar men beschikte over een compressiekamer. Het verslag van de raad van bestuur van de IMALSO vermeldt naar aanleiding van de staking: «De Heer Thonet verklaart getroffen geweest te zijn door het hooge aantal persluchtongevallen welke deze laatste tijden vastgesteld werden, vooral sinds de drukking de middelmaat van 1.200 gr. overschreden heeft. Bij andere werken vergeleken, is dit verschijnsel bij het bouwen van den tunnel absoluut abnormaal. Hij vermoedt dat de oorzaak te vinden is in het feit dat de verafwonende arbeiders te veel haast aan de dag leggen voort het verlaten van hun werk en zich t'huis de noodige rust niet gunnen; als bijkomende oorzaken kan ook wellicht aangehaald worden drankmisbruik en teveel toegevendheid vanwege de docters bij het aanwerven der werklieden.» Archief IMALSO, verslag van de raad van bestuur, dd. 20-07-32.
- (46) Fernand van Hauwaert (1902-1986) was in 1925 afgestudeerd als

burgerlijk ingenieur bouwkunde bij professor Magnel te Gent waarna hij naar Duitsland vertrok en er een doctoraatstitel in de ceramische wetenschappen behaalde. Tussen 1929 en 1932 is hij actief in de ceramische industrie in België en Noord-Frankrijk. Na zijn medewerking aan de bouw van de Antwerpse tunnels, richt hij een eigen studiebureau op als concurrent van het door de belangrijkste Antwerpse bouwmaatschappijen opgerichte studiebureau Constructor. Vanaf 1948 wordt de firma omgezet in de n.v. T.K.B. (Technisch Konstruktie Bureau) dat een belangrijke rol zal spelen bij de realisatie van naoorlogse constructies zoals Renaat Braem's Politietoren en de sociale woonblokken Het Kiel, het Waterbouwkundig Laboratorium te Antwerpen, de Berendrechtsluis, ... Mondelinge bron: gesprek met Christian Van Hauwaert, januari 2004.

- (47) CHANTEUX J., *L'électro-luminescence et ses applications actuelles - L'éclairage du tunnel pour véhicules sous l'Escaut à Anvers*, in *Les Annales des Travaux Publics*, n°1, februari 1934, pp. 111-133 en n°2, april 1934, pp. 271-294.
- (48) Archief IMALSO, aanbestedingsdossier Franki, *Tunnel pour piétons sous l'Escaut à Anvers, Projet III. C1 bis*.
- (49) De monumentale waterpoort – een vroeger onderdeel van de stadsmuur langs de Scheldeoever – wordt terug heropgebouwd op de Gillisplaats.
- (50) VAN HAUWAERT P., *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers (Extrait de La Technique des Travaux)*, Maison Desoer, Liège, s.d., pp. 49-70.
- (51) Archief IMALSO, verslag van de raad van bestuur, dd. 12 juli 1932.
- (52) Brief van het stadbestuur aan de IMALSO dd. 22 mei 1931, Stadsarchief Antwerpen: MA 66303.
- (53) AERTSW., *Emiel Van Averbeke 1876-1946, Stadshoofdbouwmeester*, afstudeerscriptie Universiteit Gent, 1987.
- (54) In het artikel *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers*, schrijft Emiel Van Averbeke in verband met de verluchtingsgebouwen voor de autotunnel: «*Les dimensions, la forme et la disposition des différentes ouvertures ou baies dans les façades étaient ordonnées par l'aménagement intérieur des locaux et des machines. Le soussigné a été chargé par la Société IMALSO d'étudier l'architecture et les détails des façades des différents bâtiments. Il ne lui a pas été possible de donner aux façades des accents plus prononcés ou de plus fortes saillies à certaines parties, parce que le projet initial de la Firme Franquignoul était conçu à façades unies, c.-à-d. sans aucune saillie et que les fondations déjà établies ne permettaient plus aucun resaut.*» VAN AVERBEKE E., *Les tunnels sous l'Escaut à Anvers*, in *L'émulation*, n°10, 1933, pp. 218-219.
- (55) Hoste hekelt het formalistische aspect van de verluchtingsgebouwen. HOSTE H., *Opbouwen*, 16, november 1933, p. 13.
- (56) s.n., *Entreprises générales de construction Van Riel & Van den Bergh, société anonyme, Rue Lamonière 159, Anvers*, Anvers, Exposition internationale d'Anvers, 1930.
- (57) Archief IMALSO, verslag van de raad van bestuur dd. 5 april 1932.
- (58) THONET P., *Les Tunnels pour Véhicules aux Etats-Unis*, in *Annales des Travaux Publics de Belgique*, n°3, juni 1930, pp. 363-477.
- (59) VAN LEEUWEN T., *The skyward trend of thought*, the MIT press, Cambridge Massachussets, 1988.
- (60) De boerentoren werd gebouwd door de Antwerpse *Société d'Etudes des Grands Travaux d'Anvers (anciennement Dumon & Van der Vin)*, die ook een offerte indienden voor de bouw van de Scheldetunnels. VAN RUYSEVELT A. en VAN POTTENBERGHE M., *Het torengedouw te Antwerpen, de geschiedenis van een stedelijk landschap*, Kredietbank, s.l., 1985.
- (61) In 1933 geeft Jan Vanhoenacker een voordracht over New York en haar wolkenkrabbers. Het verslag van de lezing wordt gepubliceerd in KMBA, het maandblad van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen.
s.n., *Voordracht: New-York en het bouwen van wolkenkrabbers, door archt. J.R. Van Hoenacker*, KMBA, n°2, februari 1933, pp. 25-34.
- (62) In een overzichtstekening van zijn wedstrijdontwerp voor de linker Scheldeoever uit 1932 toont architect Jan Van Hoenacker een reeks van wolkenkrabbers, typologisch analoog aan het Antwerps Torengedouw, geschaard langs een centrale en monumentale verkeersas. VAN RUYSEVELT A. en VAN POTTENBERGHE M., *Het torengedouw te Antwerpen, de geschiedenis van een stedelijk landschap*, Kredietbank, s.l., 1985, p. 33.
- (63) YAMIN R., *Shielded from the Great Depression*, in *Tunnels & Tunneling*, december 1987, 12, pp. 21.
- (64) De autotunnel is maar liefst 15 maanden en 20 dagen sneller voltooid dan de vooropgestelde uitvoeringstermijn; de voetgangerstunnel is 8 maanden vroeger af. Dit levert de aannemer een premie op van 25.000 fr. per werkdag. Bij de definitieve afrekening is de totale kostprijs van de autotunnel 252.626.995 fr. en die van de voetgangerstunnel 46.534.286 fr.
RYLANT W.J.A., *50 jaar tunnels van de IMALSO*, in *Jaarboek 1982-1983, Vriendenkring 13 Zeescouts*, Antwerpen, 1983, pp. 19-37.
- (65) In 1929 laat de *Ford Motor Company* een nieuwe autofabriek bouwen aan de haven van Antwerpen door architecten V. Cols en J. De Roeck gekenmerkt door een 'Efficiency' filosofie. s.n., KMBA, *De Nieuwe 'Ford' Fabrieken te Antwerpen*, n° 6, juni 1932, pp. 97-106.
- (66) Zie noot 47.

Dirk Fredricx is architect en Master in Conservation of Historic Towns and Buildings. Het historisch onderzoek naar de bouw van de Scheldetunnels te Antwerpen gebeurde binnen het kader van een onderzoeksmandaat aan de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Gentse Universiteit.

*Luc Verpoest
en Inge Bertels*

Een hedendaagse paradox... WONING EN PRIVE-MUSEUM URVATER (1959-1960)

ANDRÉ JACQMAIN, ARCHITECT

►
Huidig zicht vanuit
de tuin, 2004
(foto Oswald
Pauwels)

"Het huis Urvater van André Jacqmain in Sint-Genesius-Rode is één van de merkwaardigste gebouwen uit de tweede helft van de twintigste eeuw (...) met een beetje verbeelding en wat goede wil bestaan er ook altijd mogelijkheden om oplossingen te bedenken voor wat uniek, onvervangbaar en uiterst waardevol is niet alleen te behouden, maar in ere te herstellen en het zijn rechtmatige plaats te geven ook in nieuwe omstandigheden" (1), niet mis te verstane woorden van Geert Bekaert. De eigenaar stelde vanuit economische perspectieven echter de afbraak voorop. De woning en privé-museum Urvater balanceerden lange tijd tussen erkenning en afbraak.

Recentelijk werd de aanvraag tot afbraak echter verworpen door het gemeentebestuur van Sint-Genesius-Rode en door de minister van Ruimtelijke Ordening. Dat men nu moet verder gaan is duidelijk! Voor architect André Jacqmain is de huidige situatie uiterst paradoxaal. De gewijzigde functie na de verkoop van de woning in 1962 en de huidige ge vandaliseerde staat doen hem concluderen dat één van zijn meesterwerken "une architecture quasi banale" (1) is geworden.

Een nieuwe discussie – waarin een toekomstvisie voor de woning en het privé-museum wordt bepaald – moet aangevat te worden.

▲ Oorspronkelijk zicht vanuit de tuin, 1963.

(Henri Kessels, *Domus* n° 401, p. 18, april 1963)

ANDRÉ JACQMAIN

André Jacqmain studeerde architectuur tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de *Académie des Beaux-Arts* te Brussel. Hij was er leerling van Henry Lacoste (1885-1969) (3). Zijn vroegste werk, een woning voor schilder Carlo de Brouckère te Torhout (1948-1949), is een vrij originele herinterpretatie van het traditionele woonhuis (kritisch regionalisme *avant la lettre*). Tegelijkertijd is het, zoals Geert Bekaert het formuleerde in 1971, een “non-conformistisch werk, dat alle dogmatismen van de moderne architectuur verzaakt” (4). Als beginnend architect was André Jacqmain op zoek naar een sterk en betekenisvol vormelijk alternatief voor de troosteloosheid van de doorsnee eigentijdse ‘moderne’ architectuur.

In de jaren '50 werkte Jacqmain vaak samen met andere kunstenaars en ontwerpers, onder hen meubelontwerper Jules Wabbes (1919-1974) (5). Sa-

▼ Vandalisering van het interieur, 2003 (Luc Verpoest, *DOCOMOMO* België, 26 december 2003)

men met Wabbes en Victor Mulpas (1928-1984) bouwde hij te Brussel het Foncolin-gebouw in opdracht van het *Fonds Colonial d'Invalidité* (1955-1957). Het moderne kantoorgebouw met een façade van geprefabriceerde elementen in schokbeton werd gebouwd tussen 1955 en 1957 en is dus het eerste in zijn soort in België, want iets ouder dan de *Banque Lambert* te Brussel (Gordon Bunschaft van Skidmore, Owings en Merrill, 1959). Tevens was het één van de enige drie Belgische werken die gepubliceerd werden in G.E. Kidder Smith's *The new Architecture of Europe* (Harmondsworth, 1962). Met medeweten van André Jacqmain(!), “...persuadé qu'elle était massacrée par l'Etat...” (6) werd het gebouw afgebroken in 2001 om vervolgens door een nieuw kantoorgebouw, eveneens van zijn hand, vervangen te worden (het Sapphiregebouw, 2003). In 1962 werd Jacqmain door Claude Strebelle (°1917) uitgenodigd om samen te werken aan de nieuwe Sart Tilman campus van de *Université de Liège*. Voor deze campus ontwierp Jacqmain samen met Victor Mulpas een studentenrestaurant en studentenhuysvesting (1910-2001). Met Renaat Braem (1910-2001) en Pierre Guillissen (1920-1989) bouwde hij in 1963-1967 het Glaverbel hoofdkwartier te Brussel, Watermaal-Bosvoorde, aan de rand van het Zoniënwoud. Het indrukwekkende gebouw valt op door zijn cirkelvorm met een diameter van 70 meter en de markante combinatie van glanzend industrieel glas en ruw gekapte natuursteen (7).

In 1967 sticht André Jacqmain het *Atelier d'Architecture de Genval*. Het *Atelier* bracht een twintigtal architecten samen in wat men vandaag zou kunnen interpreteren als een Mei '68 ontwerperscollectief, een architecten-“*phalanstère*” (8). Het *Atelier* werd één van de meest succesvolle architectuurbureaus van vandaag in België, met een uitgebreid oeuvre van hoofdzakelijk kantoorgebouwen in de Brusselse regio.

Het recente werk van het *Atelier d'Architecture de Genval* – sinds het begin van de jaren '80 – vertoont een veeleer kwistig eclectisme van vormen (dan wel een uitgesproken formalisme), gekenmerkt door het tentoonspreiden van commerciële luxe, opzichtigheid en institutionele autoriteit op cruciale plekken in het Brusselse stadsbeeld. Het is een handelsmerk waarmee het *Atelier* zich ook naar buiten presenteert: de *Stéphanie Avenue Louise Area* (“*Luxury and Trade*”, 1983-'93), de *North Area Boulevard du Roi Albert II* (“*Business and Administration*”, 1986-'97) en de *European Parliament Leopold Area* (“*The European Institutions*”, 1987-'95) (9).

"URVATER" - SINT-GENESIUS-RODE, 1960

Een citaat van André Jacqmain over zijn eigen werk legt de vinger op de wonde: wat te doen met excellente hedendaagse architectuur die haar functie verloren heeft?

JACQMAIN, A. ATELIER D' ARCHITECTURE DE GENVAL, LOZE, P., *Over architectuur*. Editions Eiffel, Brussel, 1988 p. 52.

Probeer "Urvater" niet te zien. Slechts de muren blijven er van over en die hebben alle betekenis verloren. Het huis "Urvater" heeft slechts twee jaar bestaan. Niet veel langer dan de tijd van een grote tentoonstelling. Nauwelijks meer. In 1963 was alles afgelopen.

Het was een huis-tentoonstelling, een huis-museum dat slechts enkele geprivilegeerden hebben kunnen bezoeken, vrienden van Bertie en Gigi Urvater. Madame Stoelet had me gezegd: "Na het mijne, is dit het mooiste van België".

Het huis Urvater liet je de keus tussen de wandeling of de contemplatie. Van de verontrustende aanwezigheid ook. Het hing er van af hoe je het opnam. Tijdens het eerste bezoek nam Bertie je mee om het huis, de schilderijen te tonen. Honderd muren. Honderd schilderijen. De beeldhouwwerken, de objecten, de bibliotheek. Magritte en Max Ernst in groot aantal. Tanguy. Wilfredo Lam. Matta. Alberto Giacometti. César. Klee. Dat zijn diegenen die de toon aangaven in de collectie. Maar er waren al de anderen, ook de abstracten. Het grote schilderijenmagazijn was vol, de voorraad op het einde van de galerij.

Tijdens het tweede bezoek: urenlang heerlijk discussiëren, Chivas in de hand, tegenover een schitterende Veira da Silva. Of een Matta, een zeer grote Matta, "Dar la luz". Of kijkend naar de goden van het woud, naar de wrede, enorme goden, de goden van Lam met het kwade oog.

Om dikwijls te komen. Het onthaal van Bertie was steeds hartelijk. Ik had zin om er rond te slenteren, me in een kamer op te sluiten en zachtjes in dromen te verglijden. De kwellende aanwezigheid.

De muren waren fonkelend. Niet van marmer of van teveel verguldsel. Maar van die oosterse dromerijen die uit de schilderijen stralen. En je ziel elders laten.

"Riopelle" en "De Mens" van César waren daar in de ingang om je te verwelkomen. Men volgde een nauwe gang. Verlichte cellen. Je herkent, in het passeren, vluchtig, een Hérold. De grote trap met de blauwe Tapiès. De Dogons.

Gigi was daar boven. Met een sprankje arrogantie die je naar die wereld ophees die nooit dagelijks leek. Ze wist je te zeggen dat alles afhing van je blik op de schilderijen. Gigi had een onfeilbaar instinct voor de keuze. Autoriteit.

Je begrijpt dus dat er niets meer te zien valt in de Lequimelaan. De ingang is bijna afgebroken.

Er blijven me enkele onvolledige foto's over, om de ruimte op te roepen van wat het huis Urvater was. Ik kan me niet beletten het huis te zien als een overpeinzing van Edgar Poe. Een fataliteit.

Het vroege werk van het *Atelier* contrasteert hiermee, zoals bijvoorbeeld de Sozacom-toren in Kinshasa (Democratische Republiek Kongo) gebouwd in 1969-'77 in samenwerking met Claude Strebelle, of de Wetenschapsbibliotheek en *Place des Sciences* van de Université catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve (1970-1975). Deze werken vertonen nog een ongeziene vormelijke kracht en expressieve sterkte, eigenschappen waarvan ook de woning en het privémuseum Urvater doordrongen zijn.

WONING EN PRIVÉ-MUSEUM URVATER

Eén van de meest excellente werken uit Jacqmain's vroege oeuvre is zonder twijfel de woning en het privémuseum ontworpen voor de kunstverzamelaars Bertie en Gigi Urvater. Het geheel werd gebouwd in 1958-1960, kort na de grensverleggende Wereldtentoonstelling in 1958 te Brussel, en is gelegen in een residentiële buitenwijk van Sint-Gen-

sius-Rode, ten zuidwesten van Brussel. Eind jaren '60 behoorden Bertie en Gigi Urvater tot de top twintig van de Belgische verzamelaars van heden-daagse kunst. Op korte tijd wisten ze een indrukwekkende collectie te verzamelen *"devant lequel les plus blasés tirent respectueusement leur chapeau"* (10). Een deel van hun collectie werd ondermeer getoond in 1957 in het Kröller-Müller Museum in Otterloo (Nederland) en in het Musée des Beaux-Arts in Luik, met een catalogus door Emile Langui (1903-1980) (11). Langui karakteriseert de Urvaters als volgt: *"Monsieur Urvater, Anversois d'origine, appartient de naissance à une famille qui, de génération en génération, a l'universalisme dans le sang. Il parle couramment cinq à six langues et a gardé d'un séjour à Cuba une certaine allure de hidalgo, de torero. En outre, par ses affaires et ses voyages, il reste continuellement en contact avec les milieux étrangers où les pulsations de la vie moderne battent à un rythme accéléré. Sa femme, dont le charme égale la beauté, est Française, d'origine italienne. C'est elle qui anime de son élégance et de son esprit latins le foyer, le cercle d'amis et... ma foi, aussi la collection"* (12). De Urvater collectie omvatte ongeveer 1000 werken (140 waren tentoongesteld in het privé-museum) van vooraanstaande 20ste-eeuwse kunstenaars: Paul Klee (10 werken), Pablo Picasso, Constant Permeke, Fernand Léger, Hans Arp, Man Ray, Wassily Kandinsky, René Magritte, André Derain, Maurice Utrillo, Max Ernst, Dorothea Tanning, De Chirico, Alberto Giacometti, Salvador Dalí, Maria Elena Viera da Silva, Yves Tanguy, Paul Delvaux, Karel Appel, Asger Jorn, Antonio Tapiès, Wilfredo Lam, César, Hans Hartung, Ben Nicholson, Sam Francis, Francis Bacon ... en ook Dogon sculpturen.

De woning met privé-museum wordt vermeld in de voornaamste 20ste-eeuwse Belgische architectuurpublicaties (13), waarin het geheel omschreven wordt als een onmiskenbaar meesterwerk van de naoorlogse laat-moderne architectuur. Ook in Belgische én internationale tijdschriften zoals *La Maison*, *Domus*, *a+u* en *Deutsche Bauzeitung* (14), werd het uitvoerig besproken. Voor Francis Strauven is de woning met het privé-museum Urvater *"de krachtigste manifestatie van het brutalisme in België (...), een uitgestrekte plastische compositie van robuuste muurmassieven waarin een vloeiend ruimte-parcours schuilgaat"*. Verder vertoont het werk invloed van de pre-Columbiaanse monumenten die de architect bezocht in Mexico in 1958. Geert Bekaert omschreef de woning Urvater als een manifest waarin een specifieke architecturale benadering van een nieuwe generatie tot uiting kwam. Naast André Jacqmain worden ook Charles Vandenhove (°1927), Lucien Kroll (°1927) en Marc Dessauvage (1931-1984) tot deze generatie gerekend. De architecturale vorm wordt door deze jonge architecten niet gezien als een expressie van de architect zelf, zoals bij een beeldhouwer, maar als *"een objectief, wetenschappelijk onderzoek naar de adequaatheid van de vorm in de architectuur en van de ruimte en naar zijn expressiemogelijkheden voor de mens van vandaag"* (15).

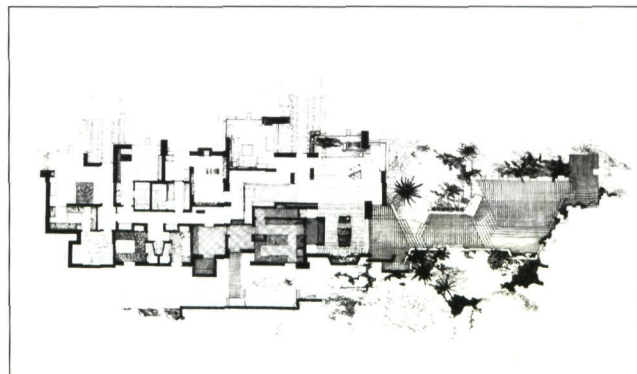
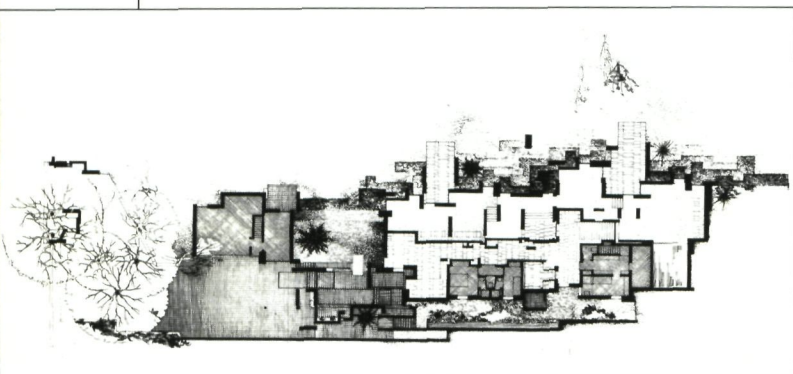
Voor Bekaert is de Urvater woning met privé-museum *"een heel ambivalent gebouw. Men kan het afschrijven als een onbetaalbare luxe, een regelrechte anomalie van de moderne beschaving, een verraad aan de moderne architectuur. En toch is dit, voor wie ze wil herkennen, authentieke architectuur, van een zeldzame kwaliteit, onverdraaglijk, maar echt. (...) Dit ge-*

▼
Gelijkvloerse
verdieping (ingang,
vestibule en privé-
museum), presentatietekening door

André Jacqmain
(André Jacqmain,
Atelier d'Architecture
de Genval)

▼
Eerste verdieping -
privé appartement,
presentatietekening
door A. Jacqmain

(André Jacqmain,
Atelier d'Architecture
de Genval)

bouw bevat een complexe semantiek van de hedendaagse architectuur. Deze waardering slaat niet op de verschijningsvorm van dit gebouw – daarin ligt misschien zijn zwakste punt – maar op het architectuurdenken dat zich hier manifesteert (...) Hoe tastbaar ook de ruimte-ervaring: ze is voorwaarde van leven, een instrument en niet zomaar een decor voor een theatrale levensopvatting. De vorm houdt steeds een verwijzing in naar concrete bruikbaarheid, hetgeen nog niet wil zeggen een welomschreven programma” (16).

De karakterisering van de woning en zijn architect door Albert Bontridder in 1963 is vermoedelijk de meest adequate: “André Jacqmain is een onthutsende persoonlijkheid. Bij ieder zijner werken weet men voor een rasechte, voor zijn kunst passie-opbrengende bouwmeester te staan. Maar bij ieder werk staat men ook voor een nieuwe uiting van het talent van André Jacqmain, dat met het vorige geen onmiddellijk zichtbare verbinding heeft. Het woonhuis en atelier van de ceramist Olivier Strebelle is een uitgestrekt Amerikaanse hoeve, die de traditionele elementen als de gekalkte baksteenmuren en de economische middelen als de dakafdekking met gegolfde eternietplaten, op nonchalante wijze verwerkt. Met het kantoorgebouw Foncolin staan wij voor een streng functioneel uitgedacht constructiespel, dat in al zijn onderdelen een

preciese bepaling kreeg. En het private museum van de heer Urvater brengt ons tot de ontdekking van een anachronisch meesterwerk, waarin de bestanddelen van ‘De Stijl’, de bouwvisie van F.L. Wright en herinneringen aan de Mexikaanse bouwkunst, een verrassend geheel vormen, dat desondanks een mysterieuze eenheid bezit, een pregnant charme die niet geloofchend kan worden. André Jacqmain vertegenwoordigt in België de richting van het Amerikaanse eclectisme, dat met de jonge architecten Philip Johnson, Minoru Yamasaki, Edward D. Stone, Philip L. Goodwin en Pietro Belluschi, niet aarzelt alle stijlkenmerken van oudere of recentere datum, van locale of exotische oorsprong in de architectuur te verwerken, naar gelang de omstandigheden, de inspiratie of de dialoog met de bouwheer een wending nemen” (17). Of zoals Jacqmain het zelf formuleerde: “Een stijl hebben? We hebben eerder een manier van doen die toelaat alle stijlen te beoefenen en aller architecturen tot stand te brengen” (18).

UNE PROMENADE ARCHITECTURALE

De woning en het privé-museum zijn ingeplant op de hogere rand van een vrij uitgestrekt terrein, een zachtjes hellende *clairière* die begrensd wordt met

Benadering van de villa langs anti-chambres in openlucht (oorspronkelijke toestand) (Henri Kessels, in: André Jacqmain, Atelier d'Architecture de Genval, Pierre Loze, Entretiens sur l'architecture, Editions Eiffel, Bruxelles, 1988, p. 103)

▼ Toegangspoort aan de Lequimelaan (huidige toestand), 2003 (Luc Verpoest, DOCOMOMO België 26 december 2003)

► Oorspronkelijk zicht van de vestibule met kunstwerken (Henri Kessels, in: Pierre Loze and Francesco Scullica, *Atelier d'Architecture de Genval*. *Designing the City*, Arca Edizioni, 2002, p. 95)

► Oorspronkelijk zicht van het privé-museum (Henri Kessels, in: Pierre Loze and Francesco Scullica, *Atelier d'Architecture de Genval*. *Designing the City*, Arca Edizioni, 2002, p. 94)

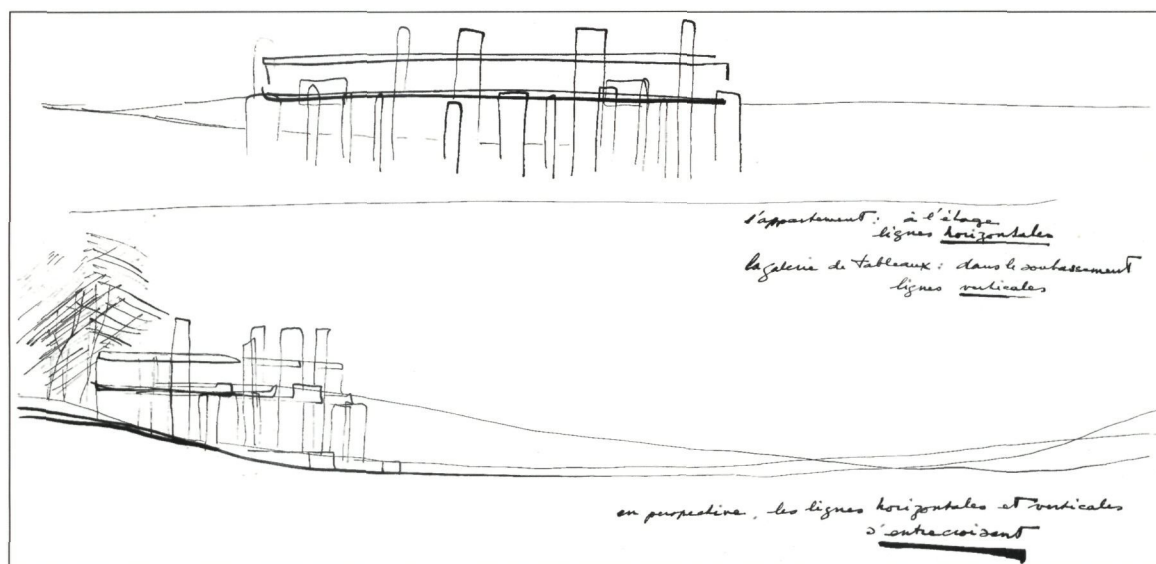
▼ Oorspronkelijk zicht van de eetkamer (André Jacqmain, *Atelier d'Architecture de Genval*)

bomen en zo het perceel onttrekt aan zijn omgeving. De woning werd tegen de helling aangebouwd, waarbij de voornaamste ruimtes van het privé-museum op de benedenverdieping zijn gelegen en de privé-woonruimtes op de eerste verdieping naar de open ruimte georiënteerd zijn. De toegang tot het terrein wordt afgesloten door een poort, waarvan de indrukwekkende volumetrie de architectuur van de woning al aankondigt. Vervolgens bereikt men de lageregelegen woning doorheen een reeks van openlucht *antichambres* met vloeren en wanden in zorgvuldig geconstrueerd baksteen-metselwerk. Door smallere en bredere openingen ontdekt men terrastuinen aan beide zijden van de toegangsweg en ook de open ruimte voor de woning. De cinematografische beleving die hierdoor ontstaat, is verwant met Alvar Aalto's benadering van de open ruimtes in zijn zomerhuis in Muuratsalo (Finland, 1953) of met Charles Vandenhov's eigen woning in Luik (1961-1963).

Na het openen van de imposante, ongewoon hoge toegangsdeur, die volledig bedekt is met koper, kan de architecturale wandeling verder gezet worden, zij het nu zonder zicht naar buiten. Door een lange, onregelmatige gang, die eerder een opeenvolging van ruimtes is, komt men bij het scharnierpunt van de woning, de centrale traphal. Deze transversale ruimte verbindt de gang, de ingang van het privé-museum (afgescheiden met een deur analoog aan de voordeur) en, via de hoofdtap, de privé-vertrekken op de eerste verdieping. De interieurafwerking is sober en functioneel: de witmarmeren vloeren met helder wollen tapijt en het wit geschilderde baksteenmetselwerk contrasteren met het donkere plafond. Een uiterst inventief element is de garderobe waarvan de rugzijde een raam is dat zicht geeft op weer een ander binnenterras. De uitwerking van de trappenhal getuigt van vakmanschap, het is een sculpturaal spel van metselwerk- en betonvolumes, zoals een vroeg werk van Georges Vantongerloo, een spel van ruimte en licht. Deze trappenhal is absoluut de kern van de woning, zoals het hart van een labyrint, vol van mysterie en verrassingen. *Domus*, op zoek naar de rode draad in de woning, citeerde de architect in 1963 als volgt: "*Je suis un de ses latins du nord nés dans un paysage presque germanique, où la clarté du langage n'arrive pas à définir l'amour du mystère*" (19).

Het privé-museum bestaat uit een opeenvolging van ruimtes met variërende dimensies en op drie niveau's, met hoge plafonds en eerder smalle, verdiepinghoge ramen. De labyrintachtige ruimte

Compositie van verticale en horizontale lijnen, schets van André Jacqmain, s.d. (André Jacqmain, Atelier d'Architecture de Genval)

wordt gedefinieerd door vrijstaande massieve muren in baksteenmetselwerk, wit geschilderd of in lagen gepleisterd. Op deze manier wordt een mysterieuze sfeer gecreëerd die goed aansluit bij de overwegend surrealistische schilderijen van de collectie. De donkere plafonds zijn als een donkere nachthemel boven de heldere museumruimtes. Rechthoekige, glimmende panelen in donker Kongolees hout, hangen onder de hoge plafonds van zowel het museum als de inkomsthal en reflecteren het buitenlicht. De donkere kleur van de plafonds benadrukt de effectiviteit van de vrijstaande muurpartijen, die de doorlopende galerij punctueren op een manier die vergelijkbaar is met het werk van Mies van der Rohe. Jacqmain wilde dat het huis "anti-structuur zou zijn: barok" (20). Dit komt ook sterk tot uiting in de buitenmuren van het privé-museum, die zeer duidelijk een drie-dimensionele overgang zijn tussen de binnenruimtes en buitenterassen waar beeldhouwwerk wordt tentoongesteld. Deze buitenmuren zijn een beeldhouwwerk op zich, zoals een groep grafstenen (steles?), waarbij sommige muren tot twee verdiepingen hoog zijn en tot boven het dak uitkomen. Ze bestaan uit grote betonnen blokken van ongelijke hoogte, met een ruwe maar mooi verweerde textuur. De voegen zijn opgevuld met een groenachtige steen en goudkleurige geglaazuurde strookjes in het bovenste gedeelte.

Vanaf de museumingang kan men de centrale trap nemen naar de privé-ruimtes: de woonkamer met een indrukwekkende openhaard, eveneens een sculpturaal meesterwerk, en verdiepinghoge vensterpartijen werd gecombineerd met een eetkamer. Deze ruimte biedt opnieuw toegang naar buitenter-

rassen die elkaar hier opvolgen en geleidelijk overgaan in het tuinlandschap (zoals aan de inkomzijde van de woning). Aan de andere zijde van de woonkamer, naast de traphal, leidt een smallere gang naar de privé-kamers en nog een buitenterras. Aan de buitenzijde heeft de eerste verdieping een vrij regelmatige vorm: een reeks van hoge, volledig beglaasde volumes, opnieuw een verwijzing naar Mies van der Rohe.

De familie Urvater verliet de woning met privé-museum in 1962! De eigendom werd verkocht aan de Kongolese Republiek en gebruikt als ambtswoning van de Kongolese ambassadeur. Later werd de woning een tweede maal verkocht. De woning is nu eigendom van een projectontwikkelaar, die de intentie heeft de woning af te breken en de grond verder op te delen in verschillende percelen. Een aanvraag tot afbraak werd hiertoe ingediend bij de gemeente Sint-Genesius-Rode. Als reactie stelde het Sint-Lukasarchief (Brussel) – gesteund door architect André Jacqmain en enkele vooraanstaande architectuurhistorici – in de zomer van 2003 een bezwaarschrift op tegen de afbraak, waarin reeds sterk de nadruk werd gelegd op het unieke en historische karakter van de woning Urvater: "het meest eigenzinnige uit een œuvre dat als geen ander representatief is voor de beste hedendaagse architectuur van zijn generatie" (21). Op basis hiervan weigerde de gemeente Sint-Genesius-Rode de afbraak. De eigenaar ging echter in beroep, waarop voor de woning Urvater een periode van discussie en onzekerheid aanbrak. Op 18 augustus 2004 verwierp minister van Ruimtelijke Ordening Dirk Van Mechelen, op zijn beurt de aanvraag tot afbraak. De discussie is

►
Perspectiefzicht
vanuit de tuin,
2003
(foto Oswald
Pauwels)

echter nog niet afgesloten! De woning draagt vandaag sporen van vandalisme, maar is nog steeds in goede bouwkundige staat. Een zorgzame restauratie is dan ook nodig. Met een weloverwogen hergebruik – als museum of met een andere publieke functie? – kan de originele *grandeur* van de woning in haar prachtige landschapscontext hersteld worden. Dank aan architecten André Jaqmain en Nicole Beeckmans, Atelier d'Architecture de Genval, het Sint-Lukasarchief (Brussel), Stéphane Duquesne, Marcel M. Celis en Ellen Van Impe voor de kritische reflecties en het aanreiken van relevante informatie.

Luc Verpoest is burgerlijk ingenieur-architect, coördinator van DOCOMOMO Belgium en professor architectuurgeschiedenis en monumentenzorg aan het Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (ASRO) en het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC) van de KULeuven. Hij is lid van de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen van het Vlaams Gewest en voorzitter van de Monumentenwacht Vlaanderen.

Inge Bertels is historica en Master in Conservation en verbonden als doctoranda aan de onderzoeksgroep Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg (ASRO – KULeuven). In haar doctoraatsonderzoek bestudeert ze de stedelijke bouwwerf in Antwerpen in de periode 1815-1879. Ze is ook actief in Docomomo België en lid van het International Scientific Committee on Registers – Docomomo International.

EINDNOTEN

- (1) SINT-LUKASARCHIEF (Vandenbreeden J. en Heremans S.), *Bezwaarschrift. Advies inzake sloping Villa Urvater, Lequimelaan 59, St-Genesius-Rode*. Brussel, 10 juli 2003, bijlage 1.
- (2) Interview auteurs met André Jacqmain in *Atelier d'Architecture de Genval*, 19 januari 2004.
- (3) Een monografie over Henry Lacoste werd aangekondigd naar aanleiding van de tentoonstelling *Henry Lacoste, Een fantasierijke Art Deco* georganiseerd door de Archives d'Architecture Moderne & Fondation pour l'Architecture te Brussel (23.12.2003 - 31.01.2004).
- (4) BEKAERT G. en STRAUVEN F. (red.), *Bouwen in België 1945-1970*, CNC, Brussel, 1971, p. 54.
- (5) FERRAN-WABBES M., *Jules Wabbes, 1919-1974: architecte d'intérieur*, La Renaissance du Livre, Doornik, 2002.
- (6) Interview van de auteurs met André Jacqmain in *Atelier d'Architecture de Genval*, 19 januari 2004.
Zie ook: VAN LOO A., *De architectuur in België van 1830 tot heden: een overzicht* (p. 96), in VAN LOO A. en STRAUVEN F. (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, p. 96.
- (7) In 1993-1998 werd het Glaverbel gebouw volledig gerenoveerd door André Jacqmain en het *Atelier d'Architecture de Genval*, sindsdien bekend als *Hulpe 166*.
- (8) De term afkomstig uit een interview met Ferdinand Joachim, één van de medewerkers van het *Atelier*. Zie: JACQMAIN A., ATELIER D'ARCHITECTURE DE GENVAL en LOZE P., *Over architectuur*, Editions Eiffel, Brussel, 1998, p. 247.
- (9) ARCA EDIZIONI (met voorwoord door P. Loze en F. Scullica), *Atelier d'Architecture de Genval. Designing the City*, 2002, p. 51. JACQMAIN A., ATELIER D'ARCHITECTURE DE GENVAL en LOZE P., *Over Architectuur*, Editions Eiffel, Brussel, 1988.
- (10) MINISTERE de L'INSTRUCTION PUBLIQUE, *Les Grandes collections Belges. Collection Urvater*, Editions de la Connaissance, Brussel, 1957, p. 1.
- (11) LANGUI E. *Introduction. Collection Urvater*, in MINISTERE de L'INSTRUCTION PUBLIQUE, *Les Grandes collections Belges. Collection Urvater*, Editions de la Connaissance, Brussel, 1957, p. 1-5.
- (12) Idem, p. 2-3.
- (13) BONTRIDDER A., *Dialogo tussen licht en stilte*. Uitgeverij Helios (reeks Kunsten en Wetenschappen), Antwerpen, 1963, p. 57-58. BEKAERT G. en STRAUVEN F., *Bouwen in België 1945-1970*, CNC Brussel, 1971, pp. 71-73. BEKAERT G. en BASTIN C., *Hedendaagse architectuur in België*, Racine, Brussel, 1996, pp. 109-121. STRAUVEN F., *Jacqmain, André*, in VAN LOO A. en STRAUVEN F. (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, pp. 363-364.
- (14) Zie: *Aujourd'hui* (Paris), nr. 27, juni 1960, pp. 30-31; A.S., *Una casa per una collezione*, in *Domus*, nr. 401, april 1963, p. 17; *Bouwkundig Weekblad* (Amsterdam), 26-27 december 1963, pp. 532-540; *db* (*Deutsche Bauzeitung*) (Stuttgart), nr. 11, 1964, pp. 876-880; *The Architect & Building News*, 1965, nr. 15, p. 655; CANTACUZINO S., *Modern Houses*, London, 1966, p. 111; JACMAIN A., *Volumes intérieurs, en hauteur*, in *La Maison*, nr. 7-8, juli-augustus, 1969, pp. 287-302.
- (15) BEKAERT G. en STRAUVEN F., *Bouwen in België 1945-1970*, CNC Brussel, 1971, pp. 69-71.
- (16) Idem, pp. 71-73.
- (17) BONTRIDDER A., *Dialogo tussen licht en stilte*. Uitgeverij Helios (reeks Kunsten en Wetenschappen), Antwerpen, 1963, pp. 57-58. De woning voor het atelier O. Strebelle te Ukkel dateert van 1955.
Het meest recente werk van het *Atelier d'Architecture de Genval* in Brussel is (in hun eigen woorden) "a kaleidoscopic mix of styles", Geert Bekaert voegt hieraan toe dat "het cynisme van Philip Johnson hier niet ver weg is". BEKAERT G., *Hedendaagse Architectuur in België*, Racine, Brussel, 1996, p. 112.
- (18) JACQMAIN A., ATELIER D'ARCHITECTURE DE GENVAL en LOZE P., *Over architectuur*, Editions Eiffel, Brussel, 1988 p. 60.
- (19) A.S., *Una casa per una collezione*, in *Domus*, nr. 401, April 1963, p. 17.
- (20) JACQMAIN A., ATELIER D'ARCHITECTURE DE GENVAL en LOZE P., *Over Architectuur*, Editions Eiffel, Brussel, 1988, p. 62.
- (21) SINT-LUKASARCHIEF (Vandenbreeden J. en Heremans S.), *Bezwaarschrift. Advies inzake sloping Villa Urvater, Lequimelaan 59, St-Genesius-Rode*. Brussel, 10 juli 2003, p. 1.

The Roosendael domain, Sint-Katelijne-Waver

Roosendael, a domain of 17 hectares in Sint-Katelijne-Waver, has recently been acquired by the Stichting Kempens Landschap (the Campines landscape foundation) which will secure a durable management.

For almost 800 years, culture and nature have harmoniously developed into an ever more intense symbiosis, to the extent that they can only be preserved together, if not both will be lost. This integral preservation is not a simple matter, since the opposite is also true: care for the one part, often threatens the other. This problem does not only rise for the interaction between culture and nature. Also within each discipline itself, choices have to be made continuously. For example between the different building periods, or between restoration of the landscape park and a minimal preservation, which from the point of view of nature preservation is at least just as interesting. What shall we preserve? What needs to be restored? What will we disclose? Strict rules do not always offer a solution. Roosendael will preserve its main purpose of a youth residential centre focused on nature, building history and landscape heritage. Over the past few years, these natural and cultural values have had an ever increasing effect on residential tourists, day-trippers, bikers and hikers.

Controlled and differentiated access is the magic formula in order to tackle this problem: residential tourism is possible, but within limits; also the functioning of the youth residential centre should not exceed the capacity of the natural and building historical heritage.

The construction of two tunnels under the Schelde, Antwerp

In 1929, IMALSO (the Schelde left bank Regional Society) was founded with a scope to found a new district on the left bank of the river Schelde in Antwerp. The first step of this ambitious plan was the construction of two tunnels (one for pedestrians, the other for motorized traffic) following the example of the New Yorker Holland Tunnel (1927). The works were assigned to the Liège construction firm Compagnie Internationale des Pieux Franki, which appealed to the experience of the American engineers from the Holland Tunnel. Partly thanks to these works the company could further develop into an internationally renowned construction firm.

The Waasland tunnel for motorized traffic was constructed following two different principles: the sections under both banks completely consist of reinforced concrete made in open trenches; the central part under the river is made with the "shield method", whereby the underground excavations are carried out under high atmospheric pressure. In this case the walls are made of cast-iron segments with the inside covered with a layer of concrete. The supply of fresh air is secured by two ventilation shafts. The wall covering of both buildings, designed by the city architect Van Averbek, has a distinct graphical quality and is a clear expression of the modernity of this gigantic project.

SUMMARY

The Saint Anna tunnel for pedestrians can be accessed by lifts and escalators. These are located in two enormous vertical concrete shafts, made with the aid of soil congelation, a technique known from the mining industry. The tunnel tube also consists of cast-iron segments, covered with a layer of concrete. The two elevator and ventilation buildings – constructed as light steel skeletons – were also designed by the architect Emiel Van Averbek as contemporary "gates" to the new part of town. The pedestrian tunnel, still preserved in excellent condition, has been listed as a protected monument since 1997.

This case study describes the building history of one of the main 20th century public projects in Antwerp. Nowadays, the tunnels are only present in the city view thanks to the access and ventilation buildings by the architect Emiel Van Averbek, but historical photographs show the enormous impact of this building site on the city of Antwerp.

The Urvater house and Art Gallery, 1959–1960 André Jacqmain, Architect

The Urvater house and art gallery in Sint-Genesius-Rode designed by André Jacqmain (°1921) in 1959 is one of the most remarkable buildings of the postwar architecture in Belgium. The whole reveals a mysterious unity, not without an undeniable charm.

The house and art gallery was built for the art collectors Bertie and Gigi Urvater. Their collection included about 1000 works by major 20th century artists. The gallery provided exhibition space for about 140 objects. The house is built into the slope, the main rooms of the gallery on the ground floor and the housing accommodation on the first floor are facing south towards an open valley. Changing professional interest made that the Urvater family left the house already in 1962. As a result the property was sold to the Republic of Congo and used as the residence of the Congolese ambassador. Recently the house has been sold again and became the property of a real estate developer, having the intention to demolish the house and to parcel out the grounds. A demolition permit has been applied for to the municipality of Sint-Genesius-Rode. Mid 2003 the *Sint-Lukasarchief* (Brussels) lodged an appeal against the demolition, stressing the unique architectural and historical value of the Urvater house, as "more than any other, representative for the best contemporary architecture of its generation", yet the conservation of this masterpiece is still insecure. At present, the house is very much being vandalized, but still in a rather good condition. A careful restoration is needed. With a well considered reuse – a museum again or any other public function? – the original splendor of the house and its setting could be brought back.

